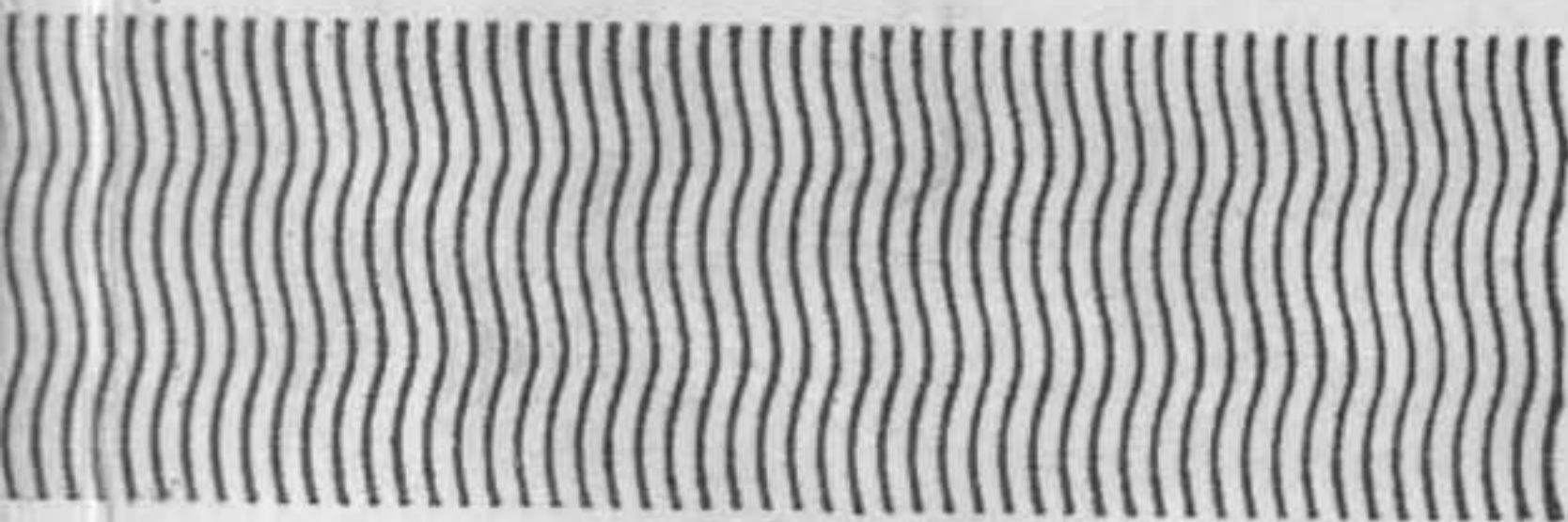

RAYMOND BLOCH

**LATINSKA
EPIGRAFIKA**

BEOGRAD
1971.

Latinska epigrafika

»Que sais-je?«
LE POINT DES CONNAISSANCES ACTUELLES

L'ÉPIGRAPHIE LATINE

Par

RAYMOND BLOCH

Directeur d'études à l'École pratique des Hautes Études

Presses Universitaires de France
108, Boulevard Saint-Germain, Paris

1952

RAYMOND BLOCH

LATINSKA
EPIGRAFIKA

Prevod
ANKA MILOŠEVIĆ

12588

A 362

BEOGRAD

1971.

Izdaje:
ARHEOLOŠKO DRUŠTVO JUGOSLAVIJE
Beograd — Knez Mihajlova 35

GLAVA I

DEFINICIJA, PREDMET, PROUČAVANJE I KOPIRANJE NATPISA

Latinska epigrafika je jedna od pomoćnih nauka rimske istorije i njen značaj u domenu rimskih starina je veoma veliki. Ova nauka proučava natpise, čiji je grčki naziv ἐπιγραφή istog porekla kao i naziv ove nauke. Izraz fr. epigraphe (zastarela reč pozajmljena u francuskom iz grčkog jezika 1694; iz nje je kasnije izveden naziv epigraphie, potvrđen u francuskom jeziku prvi put 1845), kao i drugi francuski izraz inscription (pozajmica od latinskog inscriptio, potvrđena prvi put u francuskom jeziku 1496), ove dve reči grčkog i latinskog porekla imaju istu etimološku vrednost i označavaju nešto što je napisano (γράφω , scribere) na (ἐπί , in) nekom trajnom materijalu kao što je: kamen, terakota, metal, staklo, kost, štuk, mozaik: epigrafija je nauka koja se bavi ovim natpisima.

Ustvari, domen epigrafije se često dodiruje sa predmetima drugih disciplina stare istorije. Tako latinska paleografija proučava latinsko pismo, i to po pravilu ono koje je ispisano na materijalu koji nije trajan, kao što je papirus i pergament. Ali ona ne može da zaobiđe i spomenike od kamena ili metala koji čine najstarija dokumenta sa latinskim pismom. Obrnuto, pažnju epigrafičara privućiće voštane rimske tablice na kojima se nalaze natpisi. Ali se pra-

vac ovih dveju disciplina razlikuje čak i onda kada proučavaju isti predmet. Paleograf prvenstveno izučava pismo studirajući njegova slova i evoluciju kroz vekove. Epigrafičar pak, koristi podatke koje mu pruža paleografija, da bi mogao da pročita i po mogućnosti da datuje natpise, ali se ne zadržava u tim granicama. Pošto proučava prvenstveno sadržaj spisa, a ne njegov spoljni izgled, epigrafičar će se starati da prodre u najraznovrsnije oblasti rimske istorije: političku, administrativnu, pravnu, ekonomsku i versku. Ustvari teško se može zamisliti da jedan istoričar Rima nije bar donekle epigrafičar, ali se sasvim sigurno ne može zamisliti epigrafičar koji nije u isto vreme i istoričar. Ova pomoćna disciplina rimske istorije više nego ikoja druga utapa se u samu istoriju. Ko se odluči za latinsku epigrafiku mora, dakle otpočeti sa proučavanjem opštih priručnika rimske istorije, a naročito priručnika »Histoire de Rome«¹ od A. Piganiol-a koji sadrži veoma važne bibliografske odeljke.

Novac, geme i kameje pružaju naučni materijal numizmatičarima i naučnicima koji proučavaju artes minores. Epigrafičar sa svoje strane takođe se živo interesuje za natpise na takvim objektima. Uostalom, uzaludno je, pa čak i opasno, postavljati po svaku cenu utvrđene granice i pregrade između raznih pomoćnih nauka koje doprinose proučavanju antičke i posebno rimske istorije koja nas ovde interesuje. Među njima nema ustvari, nikakve neprelazne pregrade. Njihovi predmeti proučavanja i njihove metode mogu svakako biti izrazito različiti, ali ni jedna od ovih nauka ne može dati plodove ako deluje kao samostalna disciplina. One se neprekidno moraju pozivati jedna na

1 Coll. »Clio« P. U. F. Paris 2. izd. 1945.

drugu da bi razjasnile razne probleme koje izolovano ne bi mogle rešiti.

Izvesno je da su ove razne discipline dostigle takav stepen razvoja, koji zahteva od onoga koji želi stvarni napredak nauke, da se specijalizira za jednu od njih, da postane lingvist, arheolog, keramolog, numizmatičar ili epigrafičar. Isti slučaj je uostalom i sa današnjim fizičarima koji se individualno mogu baviti uvek samo jednom sasvim posebnom granom opšte fizike.

Ali u našoj naučnoj oblasti, više nego ma gde, ova specijalizacija je stvar naučnika koji svestrano i temeljito poznaju i ostale discipline. Zato student ne sme zaboraviti da pre svake specijalizacije mora steći svestrana znanja i jednu istinski široku kulturu. Na taj način kultura i nauka nisu podvojene i poželjno je da ova istina spreči stvaranje jaza između čiste erudicije i opšteg obrazovanja.

Posle ovoga možemo reći da latinska epigrafika ima svoju posebnu metodu i njena pravila mora solidno poznavati onaj koji želi da pravilno dešifruje i protumači latinske natpise koji potiču iz raznih provincija rimskog sveta. Pokušaćemo da izložimo principe te metode i tehnike ilustrujući iznesena pravila, koliko god nam je to moguće, i konkretnim primerima. Vežba i praksa u oblasti epigrafije moraju ići uporedo sa teorijskim proučavanjem. Dok se, na primer, arheologija proučava u antičkim nalazištima ili po muzejima u direktnom kontaktu sa predmetima, znanja iz epigrafije stižu se prvenstveno čitanjem i tumačenjem natpisa bilo direktno na predmetima na kojima se ti natpisi nalaze, bilo pak, na reprodukcijama u knjigama ili u zbirkama.

Više puta ćemo reprodukovati proučene nat-

pise pomoću detaljnih crteža i ovi faksimili ispisani običnim kapitalima biće uvek praćeni razvijenim istim tekstom ispisanim malim slovima. U takvom tekstu slova koja su postojala u prvobitnom natpisu, ali ih je izbrisalo vreme ili uništila ljudska ruka, stavljaju se između četvrtastih zagrada. Razrešenja skraćenica stavljaju se u okrugle zagrade. Promena redova u originalnom tekstu natpisa označena je u pročitnom tekstu vertikalnom crtom.

Latinski natpisi se odlikuju kratkoćom redakcije. Vrlo često, umesto cele reči, dato je samo početno slovo ili nekoliko početnih slova dotične reči. Ako je navedeno samo početno slovo skraćenica se zove sigla. Ako je skraćenica u jednini suglasnik ili se završava suglasnikom, ovaj se suglasnik, kada se reč javlja u množini, umnožava onoliko puta koliko ima lica označenih množinom: AVG=Avgustus, AVGG=Avgusti duo, DN=Dominus noster, DDD NNN=domini nostri tres. Veoma je važno za budućeg epigrafičara vežbanje u rešavanju ovih sigli i skraćenica kojih ima toliko, da bi se od njih mogli sastaviti čitavi rečnici.

Kod izdavača latinskih natpisa, na nesreću, nema jedinstva u upotrebi znakova za označavanje dodataka, dopuna, interpolacija, solucija u tekstu natpisa. Malo naučno delo Međunarodnog akademskog saveza pod naslovom **Emploi des signes critiques. Disposition de l'apparat dans les éditions savantes des textes grecs et latins,**² proučava uporednom metodom postojeće postupke za naučno izdavanje literarnih tekstova, epigrafskih tekstova i papirusa i preporučuje njihovu sistematizaciju i usaglašavanje.

Obično se odvojeno proučava latinska paganska od latinske hrišćanske epigrafije. Pravila

² Čiji su autori Bidez i Drachmann; ponovo izdato 1938. g. u Parizu i Brislu (Delatte i A. Severyns).

jedne i druge se zaista znatno razlikuju. Sa socijalnim i idejnim promjenama koje je prouzrokovalo hrišćanstvo duboko se izmenio i sadržaj natpisa. Mi ćemo se, sem u izuzetnim slučajevima, baviti u ovoj studiji proučavanjem paganske epigrafije, a u već pomentom delu A. Piganiol-a mogu se naći bibliografska uputstva za hrišćansku epigrafiju.

Nije teško uočiti da su latinska i grčka epigrafija međusobno direktno povezane. Mnogi antički dokumenti poznati su nam po natpisima koji su redigovani i na grčkom i na latinskom jeziku. Mnogi istorijski događaji Rima poznati su nam samo po natpisima na grčkom jeziku. Šta više, u obe ove oblasti postupci oko istraživanja su slični, a kritičko proučavanje i restitucija natpisa vrše se po analognim pravilima. Međutim, obim ove naše knjige ne dozvoljava nam da se bavimo i grčkom epigrafijom, a u knjizi R. Cohen-a, *La Grèce et l'hellénisation du monde antique*,³ može se naći odabrana bibliografija dela koja se na nju odnose. Takođe i mnogobrojne studije M. Louis Robert-a o grčkoj epigrafiji sasvim osvetljavaju sve ono što se istraživanjem u toj oblasti može postići primenom jedne nepogrešive metode. Rezultati koje je postigao ovaj odlični stručnjak često su od interesa i za latinsku epigrafiju.⁴

Pre proučavanja natpisa i pravila koja uslovljavaju njihovo čitanje, treba podsetiti da trud i rad epigrafičara nisu teorijski i kabinetski. Epigrafičar je često putnik koji odlazi u istraživanje dokumenata koji treba da obogate epigrafski materijal kojim naučnici već raspolažu.

³ Coll. «Clio» P. U. F. Pariz 1934, XVI i d.

⁴ Up. naročito *Les Gladiateurs dans l'Orient grec*, u *Bibliothèque de L'École pratique des Hautes Etudes*, Paris 1940.

Zaista, ne prođe skoro ni jedna godina a da se ne otkriju novi latinski ili grčki natipisi metodskim istraživanjem naučnika koji strpljivo proučavaju ovu ili onu oblast grčkog ili rimskog sveta i unose novu svetlost u još sporna pitanja stare istorije.

Razni su istraživački postupci jednog epigrafičara. Oni mogu koristiti arheološki materijal na lokalitetima koji su se već pokazali bogatim i u epigrafskim ostacima. Međutim, mnogi natpisi otkriveni slučajno ili prilikom kopanja bez dozvole nalaze se skriveni po selima i majurima i naučnik će često pobrati lepu žetvu neobjavljenih natpisa tragajući po selima od imanja do imanja kuda ga upućuju stanovnici toga kraja. Istraživanje kamene rezerve po muzejima može takođe biti vrlo korisno i plodno, jer se često dešava da se ovde pronađu neobjavljeni ili loše pročitani natpisi.

Već poznate dokumente treba ponovo ispitati ako njihovo objavljivanje nije dovoljno brižljivo izvršeno ili ako je to učinio neki amater bez dovoljnog poznavanja pravila epigrafskog dešifrovanja. Istraživač pre odlaska brižljivo priprema svoje putovanje, grupiše i proučava sav epigrafski materijal koji potiče iz mesta koje će obići. Na taj način on će izbeći da kopira već poznate tekstove koji su pravilno pročitani i odabraće samo one čije su kopije nepotpune i pogrešne.

Ma koliko da je vešt u dešifrovanju natpisa, epigrafičar se često neće zadovoljiti direktnim čitanjem, jer pri tome može da ga omete nepovoljna svetlost ili loš i nepodesan položaj kamena. Pored toga, on često nema ni vremena da ostane toliko dugo koliko bi želeo pored teksta koji je pronašao i zato će prostim ali efikasnim postupcima brižljivo izvršiti tačne kopije novih natpisa i pomoću njih će ove natpise na

miru čitati i studirati kad se vrati u svoj radni kabinet.

Dva načina će mu omogućiti izvođenje ovih kopija: prvo fotografija, jer se, blagodareći kvalitetu današnjih objektivna i filmova, preciznost fotografije sve više povećava. Epigrafičar voli da fotografiše natpise pri jakoj svetlosti jer se tako naglašavaju senke koje stvaraju ugravirana slova. Upotreba fluorescentnih proizvoda, u izvesnim slučajevima, može biti od koristi. Jedna uspela fotografija nekog natpisa jasno ocrtanog, dovoljna je za docnije izučavanje. Nezgoda kod ovog načina kopiranja natpisa donekle leži u tome što se u momentu fotografisanja ne može sigurno znati da li je kliše uspeo. Zbog toga mora se načiniti više snimaka svakog natpisa da bi se umanjio rizik neuspeha. Istina, danas postoje aparati čije se fotografije mogu odmah razviti, ali je kvalitet takvih snimaka sasvim osrednji. Sa te strane mora se još čekati na napredak tehnike.

Kada je gravura slova osrednja i kada je kamen znatno oštećen i sa dosta pukotina, fotografija neće biti jasna. Epigrafičar tada pribegava uzimanju otisaka. Ovaj postupak omogućava mehaničku i vernu reprodukciju natpisa koji se proučava. Pri tome najpre treba brižljivo očistiti kamen, a zatim okvastiti površinu na kojoj je natpis prelazeći po njoj sunderom koji je natopljen vodom. Zatim se na kamen stavlja hartija za crtanje na kojoj će se dobiti otisak slova se kvasi sunderom dok se dobro ne prilepi. Posle toga se pažljivo udara po hartiji jednom tvrdom četkom da bi hartija što bolje zašla u udubljenja slova i sasvim primila njihov oblik. Ukoliko su slova pliće gravirana utoliko više treba nastojati da se dobije njihov što bolji otisak. Često se dešava da se hartija iscepa i tada treba ceo postupak ponoviti sa novim

listom koji se stavlja preko onog prvog. Na taj način otisak je dobijen i preostaje samo da se osuši na suncu, a potom kao svitak da se smesti u valjkastu futrolu od kartona ili metala da se ne bi oštetio. Ako su dimenzije natpisa velike, tada će se otisak uzimati po delovima, pri čemu se mora voditi računa da se listovi hartije numerišu i da svaki od njih reprodukuje zadnje slovo onog ispred njega. Na taj način olakšaće se docnije spajanje listova. Otisak se može izliti u finom gipsu da bi se s lica natpisa ustanovilo šta pokazuje naličje. Ako nema vode tada se hartija stavljena na kamen može pažljivo trljati vatom sa grafitnim prahom. Na kraju posla javiće se bela slova na crnoj osnovi. Ali povoljan rezultat ovim postupkom dobiće se samo ako je kamen sasvim izgladan, jer će na neravnoj površini crte biti nerazgovetne.

Pored istraživanja na terenu epigrafsko tražanje se vrši takođe i čitanjem i kritikom rukopisa koji su nam sačuvali tekstove natpisa koje su pročitali raniji putnici istraživači i naučnici sa epigrafskih spomenika koji su kasnije uništeni ili su nestali. Natpisi o kojima na taj način dobijemo saznanja, često nam stvaraju teškoće pri tumačenju koje nastaju, ako je u pitanju rukopis, greškom prepisivača, ili su posledica nemarnosti ili pogrešnog dešifrovanja prvog čitača. Razumnim kritičkim rasmatranjem i proučavanjem ovih teškoća, često se iz pogrešno prenesenog teksta može rekonstruisati i otkriti autentični tekst.

Neki retki natpisi nalaze se citirani ili reprodukovani u spisima antičkih autora.

GLAVA II

LATINSKO PISMO

Prvi deo ovog malog dela biće posvećen ispitivanju opštih znanja koja su potrebna epigrafičarima. Zato ćemo proučavati jedno za drugim latinsko pismo, rimska lična imena, *cursus honorum*, imperijalne titule. U drugom delu knjige analiziraćemo redom glavne osobine raznih kategorija natpisa, epitafe, posvete bogovima, počasne natpise, natpise urezane na spomenicima, javna ili privatna epigrafska akta i najzad *instrumentum* (sprave, alat).

Jasno je da je za pravilno čitanje i tumačenje latinskih natpisa potrebno duboko i temeljito poznavanje latinskog jezika. Epigrafski latinski jezik i pored toga što nesumljivo poseduje neke specifičnosti ipak podleže opštim pravilima latinskog jezika, te je epigrafičaru neophodno potrebna solidna filološka sprema.

Daćemo izvesna uputstva o latinskoj azbuci koja je primenjivana u epigrafiji, i o evoluciji ove azbuke tokom vremena. Takva znanja su potrebna ne samo za čitanje natpisa, nego vrlo često i za njihovo datovanje. Varijante oblika slova u raznim epohama, zaista omogućavaju da se utvrdi period u kome je nastao natpis koji se proučava. Nije potrebno naglasiti da ima idaleko preciznijih hronoloških kriterija koje često otkriva i sam sadržaj natpisa, ali u nedos-

tatku ovih kriterija može i opšti izgled slova doprineti da se natpis hronološki odredi. Ipak, treba biti obazriv, jer vrsta kamena, veština kamenorezaca, brižljivost koju je uložio pri izradi svog dela, zatim, poreklo natpisa, sve su to činioci koji uslovljavaju spoljni izgled natpisa.

Latinska azbuka je adaptacija grčke azbuke koja je preuzeta preko grčkih kolonija na Siciliji i južnoj Italiji. To je najbolji dokaz uticaja koji je još sasvim rano imala helenska civilizacija na italske narode, jer kako kaže A. Meillet u svojoj sjajnoj knjizi *Esquisse d'une histoire de la langue latine*,⁵ ničim se bolje ne manifestuje uticaj jedne civilizacije kao pozajmljivanjem azbuke drugim narodima.

Grčka azbuka imala je 24 slova. Od ovih tri predstavljaju bezvučne aspirovane okluzive i to su: theta=th, phi=ph, i chi = ch. Ovi glasovi nisu postojali u latinskom te ova tri slova nisu ušla u rimsku azbuku, a služila su samo kao numerički znaci. Do kraja II veka pre n. e. Rimljani su zamenjivali bezvučne aspirovane okluzive u grčkim rečima odgovarajućim bezvučnim neaspirovanim okluzivima. Tako je izgovarano Corintus (grčki Κόρινθος),⁶ Pampilus (grčki Πάμφιλος).⁷ Širenje grčkog uticaja u Rimu dovelo je do reprodukovanja grčkih glasova u izgovoru i pisanju. Od početka I veka pre nove ere, da bi izrazili grčke bezvučne aspirate, Rimljani su iza tvrdih bezvučnih glasova p, t, c dodavali h te se tako javljaju grafije Philippus za grčki Φίλιππος, theatrum za Θέατρον i td. Kasnije će pomodna izveštačenost preterivati sa ovim helenizirajućim izgovorom stavljajući h i gde ne treba.⁸

5 Paris 1928.

6 C. I. L. I² 626.

7 C. I. L. I² 1255.

Slovo dzeta koje je u grčkom služilo za obeležavanje složenog glasa dz nije postojalo u latinskoj azbuci. Slovo G, ranije grčka gama, koje je Grcima služilo za obeležavanje zvučnog guturala, u početku je u latinskom imalo istu fonetsku vrednost kao i gama. Slova za obeležavanje bezvučnih guturala bila su K koje je postalo od grčkog K (kappa) i pisalo se ispred a i ispred suglasnika (*kaput, sakros=sacer*)⁸ i Q koje se pisalo ispred O i U (*qomes, qura*) i u grupi qu koja je služila kao oznaka za bezvučne labiovelare.

Pošto je razlika između dve vrste guturala smanjena u latinskom jeziku, bez sumnje pod uticajem Etruraca koji nisu poznavali zvučne okluzive, slovo C je počelo da služi za obeležavanje ne samo zvučnog, već i bezvučnog guturala ispred e i i (*ensor, citra*). Slovo K brzo je ispalo iz upotrebe i zadržalo se samo ispred a i to vrlo retko, u skraćenicama kao što su *K=Kaeso, K ili Kai=calendae*. Što se tiče slova Q ono je sačuvano samo u rečima tipa *quis, aqua*. Latini su ponovo osetili potrebu da razlikuju u grafiji zvučne i bezvučne guturale. Slovo C je od tada služilo samo za obeležavanje tvrdog suglasnika. Docnije je taj znak izmenjen i dobijen je oblik G za obeležavanje zvučnog guturala. Nešto posle sredine III veka pre naše ere gramatičar Spurius Carvilius odredio je slovu G mesto koje ono i danas zauzima u našoj azbuci (francuskoj!), a to je ono mesto koje je u grčkoj azbuci zauzimala dzeta. Iz vremena kada je C služilo za ispisivanje dva guturala, zvučnog i bezvučnog, po tradiciji su ostale dve sigle C i CN koje su bile skraćénice za dva

⁸ Up. M. Niedermann, *Précis de phonétique historique du latin*, Paris 1931.

⁹ C. I. L. I², I

praenomina koja su se izgovarala **Gaius** i **Gnaeus**.

Posle izčezavanja aspirata i pojave slova **G**, latinska azbuka je imala 21 slovo. Taj broj nam navodi Ciceron u svom delu **De natura deorum** (II, 37, 93). Pred kraj republike zavedena su dva nova slova **Y** i **Z** za transkribovanje ipsilona i dzete u grčkim rečima. Od tada je azbuka imala 23 slova i taj broj je ostao za sve vreme trajanja rimske imperije.

Rimljani su za svoje natpise upotrebljavali slova zvana **capitala** tj. velika slova ispisana između dve paralelne linije. Ova slova — bar iz svog najboljeg perioda — se još i danas upotrebljavaju u našim natpisima, na pr. u naslovima na štampanim knjigama. Slova koja su korišćena u ranijim natpisima, u I veku pre n. e., imaju izrazit arhajski karakter. Njihove reprodukcije nalaze se u delu F. Ritschl-a koje je publikovano kao dodatak prvoj svesci **Corpus Inscriptionum Latinarum** pod naslovom **Priscae Latinitatis monumenta epigraphica ad archetyporum fidem exemplis lithographicis repraesentata**¹⁰ i u članku **alphabetum** u **Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines** čiji su autori Daremberg, Saglio i Pottier.¹¹ Ako se podsetimo ovih reprodukcija, utvrdićemo da su slova još uvek nejednaka i nesrazmerna. Naročito su **A**, **E**, **F** i **Q** ponekad toliko izobličena da se ne mogu prepoznati. Možda su ovi oblici slova proizišli iz vrlo starih kurziva, međutim, ovi elementi kurziva se postepeno gube, tako da epigrafski rukopis početkom carstva dostiže svoje savršenstvo. Najveći broj natpisa koji je do nas dospeo je iz carskog perioda. Monumentalno delo **Corpus Inscriptionum Latinarum** čije

10 Berlin 1862.

11 T. I, str. 215, sl. 238.

je objavljivanje započela 1863 Berlinska akademija pod okriljem Th. Mommsen-a koji je posle Borghesi-a veliki inicijator proučavanja latinske epigrafije (ovo delo ćemo navoditi, kako je uobičajeno, početnim slovima naslova: C. I. L.) — sadrži samo jednu svesku natpisa iz doba pre smrti Cezara.

Često izuzetna lepota slova na kamenim spomenicima iz carskog perioda dolazi otuda što su kamenorezci iz tog vremena radili sa velikom veštinom i osobitom pažnjom. Izvesni natpisi dostižu zaista stepen umetničkih dela. Azbuke koje su se upotrebljavale za vreme carstva, u svom opštem izgledu, pokazuju samo razlike u detaljima. Pa ipak, i te razlike pružaju mogućnost izvežbanom oku da odredi u ovaj ili onaj vek, po koji put čak i u jednu ili drugu vladavinu i najbrižljivije izrađene natpise. Ovde na levoj strani prikazane su tipične azbuke primenjene u periodima Avgusta, Trajana i Konstantina prema delu E. Hübner-a koje je nastavak već pomenutog dela F. Ritschl-a.¹² Pokušaj Klaudija, imperatora — naučnika i gramatičara, da uvede u azbuku tri nova slova koja su imala da označe suglasnik V (na primer inicijalno V u reči *vulgus*), glas ps i međuglas između samoglasnika i i u (na primer neki srednji samoglasnik reči kao što je *optimus*), nije preživeo doba njegove vladavine.

Slova koja smo opisali nešto su drugačija kada se radi o legislativnim tekstovima, o jav-

12 *Exempla scripturae epigraphicae latinae a Caesaris dictatoris morte ad aetatem Justiniani*, Berlin 1885. Hübner-ovi faksimili izrađeni su prema otiscima koji nisu sasvim tačni. Paleografska studija zahteva tačnije reprodukcije, fotografije, snimke i otiske. Up. zbirku J. Mallon-a, R. Marichal-a i Ch. Parrat, *L'écriture latin de la capitale romaine à la minuscule*, Paris 1939.

ABCDEFGHIILMNOPQRSTUVWXYZ

sl. 1 Monumentalno pismo iz doba Avgusta

ABCDEFGHIILMNOPQRSTUVWXYZ

sl. 2 Monumentalno pismo iz doba Trajana

ABCDEFGHIILMNOPQRSTUVWXYZ

sl. 3 Monumentalno pismo iz doba Konstantina

ABCDEFGHIILMNOPQRSTUVWXYZ

sl. 4 Administrativno pismo iz doba Severa

nim ili privatnim aktima, urezanim na bronzi. Taj rukopis naziva se tada administrativnim. Kapitala imaju izduženi oblik, veća im je visina nego širina, relativno su nemarno pisana i sasvim se razlikuju od onih elegantnih kapitala. Na 18. strani ove knjige prikazan je jedan tip ovakve azbuke — iz epohe Severa — prema Hübner-u.

Treba naglasiti i postojanje jedne vrste brzog i slobodnog pisanja za pisma i natpise na zidovima i na pločicama, a to je kurziv. Od IV veka naše ere ovaj kurziv su velika slova koja se nazovezuju na arhaična kapitalna o kojima smo maločas govorili. Ovde se radi o brzom uprošćenom pisanju koje se zbog toga često vrlo teško može dešifrovati. Najstariji tipovi toga rukopisa ispisani su grafitom na zidovima kuća u Pompejima i urezani na voštanim tablicama koje su pronađene 1875 u kući bankara S. Caecilius-a Jucundus-a a potiču iz 55/57 godine n. e. Tablice koje su pronađene od 1786. do 1855. u zlatnim rudnicima Verespatak-a, gradića u Transilvaniji (stari grad u Dakiji koji se zvao Alburnus Major), sadrže akta urezana kurzivom između 131 i 167. godine naše ere. Ovi tipovi kurziva iz I i II veka čije čitanje često stvara teškoće ne razlikuju se mnogo među sobom. Oni su prikazani (strana 7 i 8) u *Cours d'épigraphie latine* od R. Cagnat-a, čije četvrto izdanje iz 1914. godine još i danas čini najbolje epigrafsko delo koje do sada postoji.

Uncijalno pisanje slovima koja su sasvim zaokrugljena, vidi se na papirusima i pergamentima, a sreće se i na afričkim natpisima počev od kraja III veka naše ere.

Za čitanje natpisa treba, naravno, poznavati, pored detalja raznih azbuka, još i kombinacije više slova koje se obično nazivaju ligaturama.

Tu se radi o jednom postupku u cilju uštede prostora, sabijanjem niza slova na užem prostoru nego što bi ona normalno zauzimala. U kurzivnom pismu su ove ligature veoma raznolike i komplikovane. Nasuprot tome, one su mnogo prostije i lakše za dešifrovanje kod pisanja na spomenicima od kamena jer su ovi zbog tvrdoće materijala manje podestni za maštovite kombinacije slova. Najmnogobrojnije ligature na kamenim spomenicima su one kojima se kombinuju dva slova. Redje su kombinacije tri slova, a najredje su još složenije kombinacije. Ovde ćemo izneti samo jedan interesantan primer grupisanja inicijala čiji je smisao nadgrobni natpis i koji bi trebalo da ima sledeće značenje: o(pto) t(erra) s(it) l(evis) t(ibi)¹³ — Neka ti je laka zemlja!

Od Sulinog vremena do sredine III veka kamenoresci su iznad dugih vokala urezivali oštri akcent — apex (/), ali njegova je upotreba bila sporadična. Što se tiče znaka zvanog sicilicus koji ima oblik cirkonfleksa (~), ili akcenta (/) on se nalazi iznad samoglasnika ili iznad suglasnika i označava da se dotično slovo normalno piše udvojeno, tako na primer čitamo na natpisu: osa umesto ossa. Ovaj znak ima ograničenu upotrebu, a sreće se uglavnom počev od III veka naše ere.

I same reči, bilo skraćene, bilo potpuno ispisane, često su odvojene jedna od druge posebnim znacima u vidu ispunjenih kružića, kvadrata ili trouglova, ili strelicama i listićima, koji su bili vrlo u modi počev od Avgusta i koji su prema svojoj ulozi nazvani *hederae distinguentes*. Ovi znaci su uvek stavljani iznad linije u visini polovine slova. Urezivači slova su ih često koristili kao element ukrasa koji su

¹³ C. I. L. III, 5577.

imali da doprinesu lepoti njihovog dela. U tome se i preterivalo pa su odvajani i svi slogovi, a po koji put i sva slova u reči. Što se tiče brojeva oni su u Rimu kao i u Grčkoj, predstavljani slovima koja možemo da čitamo utoliko lakše, što su sačuvali istu vrednost kao u našem pismu. Spisak brojeva nalazi se u već pomenu-toj knjizi R. Cagnat-a, kao i u knjizi F. E. Sandys-a *Latin Epigraphy*.¹⁴ Za označavanje hiljadâ Rimljani su upotrebljavali jednu horizontalnu crtu iznad brojeva koji označavaju broj hiljadâ: $\overline{\text{XXCCIII}} = 20.203$. Za označavanje stotinâ hiljadâ pribegavali su upotrebi nepotpunog pravougaonika: $|\overline{\text{X}}|\overline{\text{CCCDC}} = \text{znači deset stotina hiljada} + 300.000 + 600 = 1,300.600$

¹⁴ Cambridge, 1919, str. 54 i dalje.

GLAVA III

LIČNA IMENA

Naše poznavanje rimskih ličnih imena najvećim delom se zasniva na epigrafskim podacima. Zaista, sem nekih kategorija natpisa, kao što su oni koji sadrže pravne tekstove, ime je element koji se najčešće pojavljuje na natpisima. Na epitafu stoji, razume se, ime pokojnika, na posvetama je ime onoga kome se vrši posveta, na počasnom natpisu je ime ličnosti kojoj se ukazuje počast, u kalendarima (Fasti) navedena su imena magistrata, sveštenika ili triumfatora. Natpisi na raznim predmetima, takođe, vrlo često se ograničavaju samo na ime njihovih tvoraca. Obrnuto, sasvim je razumljivo da je poznavanje rimskih imena, njihovog načina obrazovanja i njihovih osobenosti neophodno potrebno epigrafičaru pri proučavanju.

Uputstva koja ovde iznosimo u vezi s tim su, silom prilika, sasvim opšta. Za detaljnije proučavanje ovog pitanja treba se obratiti na knjigu W. Schulze-a *Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen*¹⁵ u kojoj su rimska gentilicija brižljivo proučena i grupisana po svome zajedničkom poreklu i načinu obrazovanja.

U početku, prema Varonu, Rimljani su imali samo jedno ime koje je praćeno imenom oca u genitivu, a kod žena imenom muža. Reči *filius*,

¹⁵ Berlin 1904.

filia, *conjux* su se podrazumevale. Za slobodne ljude ušlo je u upotrebu nošenje tri imena — *tria nomina*: *praenomen*, *nomen* i *cognomen*, tj. lično ime, porodično (gentilno) ime i *cognomen* — vrsta nadimka. U doba carstva samo su robovi i ljudi najniže klase i dalje označavani jednim imenom. Trima imenima dodavane su oznake porekla i plemena. Godine 45. pre n. e. *Lex Julia municipalis* preporučuje članovima magistrata zaduženim za popis stanovništva da ne ispuste ni jedan od ovih pet podataka. Ovaj zakon se nalazi u *Corpus-u* (I, 206) i pod brojem 6058 značajnog zbornika natpisa H. Dessau-a *Inscriptiones latinae selectae*¹⁶ koja je najmilija knjiga svakog epigrafičara.

Praenomen — (lično ime) — Dok je porodično ime zajedničko svim članovima roda (*gens*), *praenomen* je sasvim lično ime i daje se detetu devetog dana posle rođenja ako je muškarac, a osmog dana ako je devojčica.¹⁷ Kad dete obuče mušku togu lično ime se upisivalo u listu popisa stanovništva. Ako dete prerano umre na njihovom epitafu, pre porodičnog imena, stajalo je njegovo lično ime ili reč *pupus* koja je zamenjivala lično ime male dece, ali je služila kao familijarni naziv čak i za mlade robove kojima nikada nije davano nikakvo lično ime. Prema Varonu izgleda da je bilo trideset rimskih *praenomina*. Ustvari, normalno je upotrebljavano ne više od osamnaest, pa i od njih poneka vrlo retko. Lično ime se obično pisalo skraćeno kada je stajalo ispred gentilnog imena i nadimka. Evo ličnih imena koja se najčešće sreću: A(ulus), Ap(ius), C za Gaius, CN za Gnaeus, D(ecimus), K(aeso), L(ucius), M(arcus), M za Manius, N(u-

16 3. vol., Berlin 1892—1916.

17 *Macrob, Saturnalia* I, 16, 36.

merius), P(ublius), Q(uintus), Ser(vius), Sex(ti-us), S ili SP za Spurius, TI ili TIB za Tiberius, T(itus), V(ibijs).

Spisak ostalih ličnih imena koja su mnogo ređe upotrebljavana i rano su zastarela, nalaze se u pomenutom delu R. Cagnat-a (strana 42).

Interesantno je napomenuti da su u nekim gensima (familijama) davana uvek određena imena. Tako na primer kod Klaudija Nerona davana su imena Tiberius, Decimus, kod Kornelija Scipiona imena Gnaeus, Lucius, Publius. Pri kraju carstva nadimak, a naročito porodično ime korišćena su kao lična imena. U najstarijem dobu prema tvrđenju Varona, žene su takođe imale lična imena i ova su obično bila u vezi sa bojom njihove kose ili očiju. Tako je nastalo ime Eutila, za žene riđe kose, Caesallia za one sa sivoplavim očima, itd. Najčešće lično ime za žene bilo je Gaia, a ono se nalazilo i na nekim natpisima iz doba republike. Pod carstvom ova su imena izčezla jer su bila bez građanskog značaja.

Gentilno (rodovsko) ime. — Posle ličnog imena dolazi porodično ime (nomen gentilicium ili nomen gentile) koje je zajedničko svim članovima iste familije (gens), ljudima i ženama, klijentima i slobodnjacima. Prema Varonu broj ovih porodičnih imena iznosio je oko hiljadu. Što se tiče njihovog oblika upućujemo na već pomenuto delo W. Schulze-a. Najstarija latinska¹ gentilna imena završavala su se na —ius, —eius, —aius, —eus, —aeus kao što su Aemilius, Pompeius, Praeduceus, Annaeus. Mnoga gentilna imena etrurskog porekla završavala su se na —as, —enas, —inas, —arna i —enna, —inna, i —ina: kao što su Maecenas, Mastarna, Persenna, Spurrinna, Caecina. Porodična imena na — anus i —enus kao Norbanus i Tettienus

po poreklu su iz Umbrije i Picenuma, dok su gentilna imena na —acus i —auus kao Avidiacus i Annauus galskog porekla. Gentilna imena po pravilu, ispisivana su svim slovima. Jedino ona porodična imena koja se najčešće sreću, jer pripadaju velikim porodicama ili imperatorima, a prodrli su u masu preko njihovih vojnika i oslobođenih robova, ispisivana su u skraćenom obliku, kao na primer: Ael(ius), Ant(onijs), Aur(elius), Cl(audius), Fl(avius), Iul(ius), Pomp(eius), Val(erius), Ulp(ius).

Cognomen — Poreklo cognomena je novijeg datuma i on se ne pojavljuje u službenim dokumentima pre Suline epohe. To se objašnjava time što se cognomen nalazi uvek posle oznake porekla i familije i lične je prirode, a obično je postao u vezi sa fizičkim osobinama onoga kome je dat. Tako imamo Barbatus, Capito, Longus, Nasica i t.d. Ali, cognomina su uskoro postala nasledna i tada su označavali razne grane iste familije. U gens Cornelia nastali su tako Cornelii Balbi, Cornelii Scipioni i t.d. Ako bi se jedna od grana gensa i sama dalje podelila, onda je to označeno cognomenom, te imamo Cornelii Scipiones Nasicae. Od II veka naše ere poznate su ličnosti koje su jednovremeno imali veliki broj cognomina, jer se raširio običaj da se kao cognomen uzme ime majke ili dede po majci, ili imena poznatih ličnosti. Jedan počasni natpis iz Tibura koji datira iz 169. godine n.e. slavi konzula Q. Pompeius-a Priscus-a koji ima preko trideset cognomina.¹⁸

Signum — Najzad, sem tria nomina izvesne ličnosti Rima dobijale su signum ili vocabulum,

18 C. I. L. XIV, 3609. Ovaj običaj nam je dao, razume se, mnogo prosopografskih obaveštenja.

t.j. nadimak. Upotreba signuma potiče iz sredine II veka n. e. To su derivati iz latinskih ili grčkih reči ili su pozajmice iz nekog drugog jezika, što je zavisilo od slučaja. Signumi su se obično završavali na — ius i tada su pravljani od prideva, kao na primer Gaudentius od Gaudens, Eusebius od Εὐσεβής . Oni zadržavaju završetak na — ius čak kada su primenjeni na žene. Ispred njih su često specijalni izrazi koji jasno pokazuju da su to bili obični nadimci bez službene vrednosti. Tako se primećuje da se signum pojavljuje posle idem, sive, qui et, qui et vocatur, qui et dictus est, signo, signum. Često je signum postavljen sam, bilo na početku bilo na kraju natpisa, u genitivu ili vokativu, i ako je u vokativu onda ispred njega dolazi reč vale! vivas!. Običaj davanja ovih nadimaka prešao je iz Rima na provincije. Za vreme Antonina nosio ga je samo prost svet, a u III i naročito u IV veku, njihova upotreba raširila se i na više društvene klase. Besednik Simak imao je nadimak Eusebius.¹⁹ Za ostale podatke koristiti studiju od H. Wuilleumier-a.²⁰

Posle gentilnog imena navodi se poreklo. Ono se izražava ličnim imenom oca u genitivu ispred reči filius koja se piše skraćeno f(ilius) ili fil(ius). Ponekad se može naći i kršteno ime dede uz koje dolazi n(epos), pradede ispred pron(epos), pa čak i čukundede ispred abn(epos). Izuzetno poreklo se označava imenom i oca i majke. To je možda ostatak etrurske tradicije, jer su kod Etruraca žene imale privilegovan položaj.

Gentilno ime je praćeno takođe i navodima o plemenu. Građani su bili podeljeni na trideset

19 C. I. L. VI, 1699, Dessau, 2946.

20 Etude historique sur l'emploi et la signification de signa, Memoires présentés à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, XIII, Paris 1932.

i pet plemena koja su u početku odgovarala teritorijalnoj podeli, ali su docnije izgubila ovaj geografski smisao. Od tada pripadnost plemena nije bila određena prema stanovanju nego prema naslednoj pripadnosti.²¹ Plemenska pripadnost je znak građanstva. Od 211. kada je Karakala proširio građansko pravo na sve stanovnike carstva ovaj običaj plemenskog označavanja polako se gubi i u IV veku naše ere sasvim je izčezao.

Evo spiska trideset i pet plemena (triba) čija su imena uvek skraćena na natpisima. Skraćnice su, uostalom, dosta brojne i ovde se navode samo najčešće upotrebljavane: **Aem(ilia)**, **Ani(ensis)**, **Cam(ilia)**, **Cl(audia)**, **Clu(stumina)**, **Coll(ina)**, **Cor(nelia)**, **Esq(uilina)**, **Fab(ia)**, **Fal(erna)**, **Gal(eria)**, **Hor(atia)**, **Lem(onia)**, **Maec(ia)**, **Men(enia)**, **Ouf(entina)**, **Pal(atina)**, **Pap(iria)**, **Pol(lia)**, **Pom(ptina)**, **Pub(lilia)**, **Pup(inia)**, **Quir(ina)**, **Rom(ilia)**, **Sab(atina)**, **Scap(tia)**, **Ser(gia)**, **Stel(latina)**, **Suc** za **Suburana**, **Ter(etina)**, **Tro(mentina)**, **Vel(ina)**, **Vol(tinia)**, **Vot(uria)**. Sama reč triba nika da nije ispisivana.

U izvesnim slučajevima navodi se postojbina lica, njegovo mesto rođenja. Ova oznaka najčešće se stavlja posle **cognomen-a**, a ime mesta rođenja je u ablativu ili u genitivu ili u pridevskom obliku. Tako imamo: **C(aius) Aufidius C(aii) F(ilius) Arn(ensi) Restitutus Karth(agine)**²² = »Kaj Aufridije Restitut sin Kajev iz plemena arnanskog poreklom iz Kartagine«.

Nacija kojoj pripada dotično lice izražava se pridevom ispred reči **natione**: **Natione Afer** = Afrikanac.

21 Oznaka plemena je često tačno obaveštenje o poreklu te ličnosti. Up. W. Kubitschek, *Imperium romanum tributione descriptum*, Wien 1889.

22 C. I. L. VI, 220 — Dessau, 2163.

Svaki građanin pripadao je jednoj opštini koja čini njegovu origo, tj. zavičajnu opštinu. To je označavano rečju *domo* iza koje dolazi ime grada bilo u ablativu bilo u genitivu ili u pridevskom obliku: **C(aius) Caesius L(usii) f(ilius) Cami(lia) Bassus domo Pisauri**²³ = Kaj Cesije Bas, sin Lucija, iz plemena Camilia, građanin Pisaurum-a. Činjenica da je neko popisan u Rimu ili u nekoj opštini, davala je dotičnom građaninu kao origo Rim ili dotičnu opštinu. Samo građani *domo Roma* imali su pravo na besplatnu podelu žita, na *frumentum publicum*.²⁴

Takve su bile indikacije koje su uslovljavale imenovanje jednog građanina za vreme carskog perioda. Što se tiče žena, kao što je rečeno, one obično nisu imale lično ime, a njihovo pleme je retko označavano. Međutim, posle gentilnog imena, porekla i cognomena, kod žena ponekad je označavano ime muža u genitivu, a podrazumevala se reč *uxor*. Na imponantnom nadgrobnom spomeniku kraj Via Appia ispisano je ime Cecilije Metele, žene Krasove, na sledeći način: **Caeciliae Q(uinti) (Caecili) Cretici f(iliae) Metellae Crassi**.²⁵ = »Ceciliji Meteli ćerci Kvinta Cecilija Creticus-a, supruzi Krasovoj (sl. 5).

Nasleđivanje imena u Rimu vršilo se na sledeći način. Zakonito dete rimskog građanina imalo je, naravno, gentilno ime svoga oca i, najčešće, i lično ime očevo, ako je najstariji sin. To naravno, nije bio zakon, nego samo jedan često posvedočen običaj. Što se tiče cognomena utvrđeno je da je u vreme carstva vladao sledeći

23 C. I. L. III, 2014.

24 Up. D. Van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire*, Genève 1939.

25 C. I. L. VI, 1274 = Dessau, 881.

običaj: najstariji sin dobija **cognomen** oca, sledeći po redu izražava u svom **cognomenu** gentilno ime ili **cognomen** svoje majke, a treći sin nosi **cognomen** koji se završava na — **anus**, a izveden je od cognomena očevog. Izvesni natpisi jasno ilustruju ovaj običaj. Bračni par M. Cosinius Priscus i Tuccia Prima²⁶ imao je najstarijeg sina M. Cosinius-a Priscus-a, mlađeg sina M. Cosinius-a Primus-a, i najmlađeg M. Cosinus-a Priscianus-a. Najstariji sin imperatora Vespazijana i Flavia-e Domitilla-e, Imperator

CAECILIAE
Q·CRETICI·F
METELLAE·CRASSI

sl. 5 Epitaf Cecilije Metele

Titus zvao se T. Flavius Vespazianus, a njihov mladi sin, imperator Domicijan, zvao se T. Flavius Domitianus.

Vanbračno dete obično je dobijalo gentilno ime svoje majke. Ono nije imalo zakonitog oca i njegovo poreklo se nije unosilo u natpis. Ipak, u nekim prilikama takvom detetu se pridavalo izmišljeno gentilno ime da bi se maskiralo njegovo nelegitimno rođenje. Tako je sin Cn. Numisius-a Berulla i njegove konkubine Allia-e Nysa-e²⁷ imao ime L. Allius L. f(ilius) Quartinus. Dete je, dakle, nazvano kao da je L(ucii) filius, dok se njegov nezakoniti otac zvao Gnaeus. No, ponekad se između gentilnog imena i cognomena vanbračnog deteta stavljanje i skra-

26 C. I. L. X, 1506.

27 C. I. L. X, 4248.

ćenice SP. F. Spurius znači vanbračno dete. Ova vrlo interesantna pojava navođenja fiktivnog porekla skriva u sebi namernu dvosmislenost.

Usvojeno dete napuštalo je svoja *tria nomina* i uzimalo imena svoga poočima. Za vreme republike, ovim imenima je dodavan i jedan cognomen na — *anus*, izveden od ranijeg detinjeg gentilnog imena. Sin C. Octaviusa (docnije imperator Avgust) pošto ga je usvojio C. Iulius Caesar, zvao se C. Iulius Caesar Octavianus. Ovaj običaj se izgubio pod carstvom. U vreme carstva, naročito za vreme Flavijevaca, usvojeno dete je zadržavalo lično ime, ponekad i ostala imena, dodajući tome još i imena onoga koji ga je usvojio. Imperator Antonin Pobožni prvobitno se zvao T. Aurepius Fulvius Boionius Arrius Antoninus. Pošto ga je imperator Hadrijan usvojio, čije je ime bilo P. Aelius Hadrianus, on je uzeo ime Z. Aelius Hadrinaus Aurelius Antoninus. Imperator Marko Aurelije, sin Anija Vera, zvao se najpre M. Annius Verus. Pošto ga je usvojio Antonin Pobožni, on je uzeo ime M. Aelius Aurelius Verus. Ako je usinjenje učinila žena, ili je to vršeno u korist neke žene, važila su ista pravila.

Stranac koji je dobio pravo rimskog građanina, obično je uzimao lično i gentilno ime onoga koji mu je dodelio *ius civitatis*. On je zadržavao i dalje svoje gentilno ime, ali mu je ono od sada služilo kao *cognomen*. Tako je istoričar Pompeius Trogus dobio svoju *civitas* blagodarći Pompeju. U Galiji je bio veliki broj onih koji su pravo rimskog građanina dobili od Julija Cezara, te su njihova imena počinjala sa C. Iulius. U doba carstva, stranac koji je primio podanstvo, najčešće je uzimao gentilno ime imperatora pod čijom vladavinom je dobio *civitas*. Čak i sami gradovi kojima je podaren rim-

ski ili latinski statut, dobijali su cognomen izveden iz gentilnog imena imperatora, šta više, dobijali su i oznaku porekla po gradu iz kojega je imperator, ili, ako to imperator odluči, po nekom drugom gradu koji on odredi.

Stranac vrbovan u redove rimske legije, prema ranijem običaju uzimao je lično i gentilno ime imperatora pod čijom je vladavinom stupio u službu. Izuzetak je bio sa sinovima legionara koji su već u službi, jer su ta deca bila nezakona, budući da legionari nisu mogli sklopiti zakonski brak. Zato, ako su i sami hteli da stupe u vojsku, nisu mogli uzeti gentilno ime vladajućeg imperatora, nego gentilno ime svoga oca, a bili su dodeljeni plemenu Pollia.

Stranci koji nisu primili građansko pravo zloupotrebljavali su ga i uzimali ime nekog roda (gens) i njemu dodavali svoje vlastito kao cognomen. Klaudije je zabranio takvo iskorišćavanje rimskih imena kako navodi Svetonije:²⁸ *Peregrinae condicionis homines vetuit usurpare romana nomina dumtaxat gentilicia.*

Rob je imao samo jedno ime kome je pridavano i ime onoga čije je on bio vlasništvo, kome je pripadao kao stvar. Ime vlasnika roba bilo je u genitivu i ponekad mu je pridavana reč *servus* koja je često označavana znakom S. Često je rob imao i dva imena: drugo se završavalo na — *anus* i izvedeno je od nekog ličnog imena, iz čega se vidi da je taj rob ranije imao gospodara sa tim imenom, ali je potom prešao u robstvo drugog vlasnika. Tako imamo *Successus publ(icus) Valerianus*,²⁹ što znači da je to rob koji se zove *Sucesus*, da je ranije pripadao vlasniku koji se zvao *Valerius*, ali da je

²⁸ Claud, 25.

²⁹ C. I. L. VI, 2330/a, b = Dessau, 4993 i 4993a.

kasnije postao državni rob, što pokazuje reč **publicus**. Drugo ime roba moglo je biti i neka vrsta nadimka, po kome je trebalo da se razlikuje od ostalih robova istog imena. Ovaj nadimak je kao i kod slobodnih ljudi, često počinjao izrazima **sive, qui et, idem**. Takav je slučaj u sledećem nadgrobnom natpisu: **D(is) M(anibus) Philadelphi qui et Polydapanus**.³⁰

Oslobodeni rob je obično pod carstvom, imao tri imena. Njegovi **praenomen** i **nomen** su isti kao gospodara koji ga je oslobodio. Njegov **cognomen** je njegovo ranije ime koje je nosio kao rob i sada mu služi kao nadimak. Ispred ovog nadimka, u genitivu je naznačeno lično ime njegovog ranijeg gospodara koji mu je sada postao patron i ovo ime prati reč **libertus** — slobodan, koji se skraćuje sa **l(ibertus)** ili **lib(ertus)**. Patron na taj način zauzima mesto legalnog oca koga bivši rob nikada nije imao. Oslobodeni rob koji je svoju slobodu dobio od imperatora, označava to ispisujući ispred svog nadimka **Aug(usti) n(ostri) lib(ertus)**. Mnogobrojni natpisi koji se nalaze u zborniku Dessau-a pod brojem 1473 i sledećim, odnose se na robove koje je imperator oslobodio.

Rob koga je oslobodila neka žena uzima njeno gentilno ime, ali kako ona obično nema lično ime, oslobodeni rob uzima lično ime oca svoje ranije gospodarice. Obučar Menophilus koji je bio rob Livije koja ga je oslobodila, nazvao je sebe **M(arcus) Livius Aug(ustae) l(ibertus) Menophilus** pošto se otac Livije zvao M. Livius Drusus.³¹ Skraćenice **L. L.** označavali su lica koja su dobila slobodu od žene i ove skraćenice su značile **Gaiae l(ibertus)**. Gaia je konvencio-

30 C. I. L. III, 2468.

31 C. I. L. VI, 3939 = Dessau, 1177.

nalno ime kojim se u Rimu nazivala svaka žena i ono je označavano sa obrnutim C. Kvintilijan piše (*Institutions oratoires*, I, 7, 28): **Gaius C littera notatur quae interversa mulierem declarat.** U izvesnim slučajevima ova skraćénica je zamenjivana rečju **mulieris**, označenom često samo početnim slovom, velikim M. Jedan oslobođeni rob može imati više patrona, ako je kao rob pripadao raznim gospodarima. Teškoća je uvek razrešavana na sledeći način: da je u pitanju ime oslobođenika potvrđuje činjenica da je imao više gospodara, što se opet vidi iz toga što se imena tih gospodara ispusisuju ispred reči **libertus**.

Što se tiče bivših robova municipija ili kolonija, bivših **servis publici**, oslobođenik je često uzimao ime **Publicius**, koje je podsećalo na njegovo ranije stanje. Jedan natpis iz Venafruma pominje nekog **Sex(tus) Venafranius col(oniae) lib(ertus) Felix**.³² Isto tako, oslobođeni rob nekog staleškog udruženja uzimao je ime koje je pokazivalo profesiju članova toga udruženja. Najzad, svaki oslobođenik koji je želeo da izbriše uspomenu na svoje robstvo, menjao je cognomen svog ranijeg robskog imena u neki drugi nadimak.

32 C. I. L. X, 5012.

GLAVA IV

»CURSUS HONORUM«

Mnogi počasni ili nadgrobni natpisi sadrže podatke o karijeri ličnosti koja se slavi ili podsećaju na njene sadašnje ili ranije zasluge. Da bi se ovi podaci dobro shvatili, potrebno je dobro poznavati rimsku administraciju i njeno složeno ustrojstvo. A s druge strane, istina je da nam epigrafski podaci daju najdragocenija i najraznovrsnija obaveštenja o administrativnoj strukturi rimske države u raznim epohama njene istorije.

Skup magistratura ili funkcija koja vrši jedan Rimljanin u državi, gradu, koloniji ili u nekom posebnom udruženju, čini njegov **cursus honorum**. Da bi se postigli razni stepeni u administrativnoj i političkoj hijerarhiji, bilo je potrebno ispuniti tačno određena pravila napredovanja. O tim pravilima daćemo brzu i kratku sliku. Doba o kome se radi je ustvari carsko: ali u istoriji carstva treba razlikovati dva perioda, od kojih prvi obuhvata prva tri veka naše ere, a drugi nastaje posle Dioklecijanove vladavine, koja, kao što je poznato, označava duboku promenu u strukturi rimske države.

Svaki **cursus honorum** epigrafski se može predstaviti na dva načina, normalnim redom, ako su zvanja označena onim redom kako su

stvarno sticana i ako cursus počinje od najnižih zvanja, pa ide do najviših, i obrnutim redom, ako se nabrojanje zvanja počne od najviših i završi najnižim. Normalan cursus prati i osvetljava čak i vremenski tok, a obrnut pokazuje ispon. U izvesnim privilegovanim slučajevima izrađeni su natpisi koji na oba načina predstavljaju cursus jedne iste ličnosti. Tako jedan natpis iz Constantine³³ i jedan iz Timgada³⁴ prikazuju tok napredovanja u službi P. Julia Junijana Marcijalina, konzula za vreme vlade Aleksandra Severa, i to prvi normalnim, a drugi obrnutim redom. Zapaža se da je konzulska funkcija uvek na čelu liste zvanja koje je dotično lice obavljalo. Za vreme carstva, funkcija konzula i dalje je sačuvala prestiž, te se nije moglo ni zamisliti da se ona ne stavi na čelo svih magistratura. Isto tako su i svešteničke funkcije, koje stavljaju ličnost u vezu sa bogovima, obično na čelu cursus-a.

S druge strane, u obrnutom cursus-u, izvesne funkcije koje se smatraju kao deo jedne celine, navedene su normalnim hronološkim redom, kao što su razna uzastopna vojna komandovanja podjednakog značaja. Jedan cursus imperatora Hadrijana³⁵ koji je predstavljen obrnutim redom, nabroja tri vojna tribunata koja je ovaj vršio, po redu kako ih je obavljao.

Razumljivo je da su zvanja i dostojanstva na koja je mogao da pretenduje jedan Rimljanin, bila sasvim različita zavisno od njegovog društvenog ranga. Zbog toga je potrebno da se izdvojeno prouče cursus-i senatskog, viteškog i najnižeg reda. Ograničićemo se ovde na izlaga-

33 C. I. L. VIII, 7049 = Dessau, 1177.

34 C. I. L. VIII, 2392 = Dessau, 1178.

35 C. I. L. III, 550.

nje podataka opšteg karaktera. Potrebno je u pogledu građe i podataka oslanjati se uvek na priručnike o rimskim, političkim i sudskim institucijama, kao što su priručnici J. Marquart-a, Th. Mommsen-a i P. Willems-a.³⁶

Rimljani koji uđu u Senat ili u senatorski red svojim rođenjem ili su u viteškom redu, ali sa senatorskim censusom, imali su pred sobom izvestan broj funkcija koje su samo za njih predviđene. Za njih je bila rezervisana titula **vir clarissimus, V. C.** čija je upotreba bila legalna počev od Marka Aurelija, dok je pre njega bila vrlo retka, a postala je obična tek u III veku.

Senatorski **cursus honorum** obuhvatao je više etapa. Bilo je potrebno, čak pre nego što bi se dobila kvestura koja je otvarala ulaz u senat, ispuniti neke niže funkcije, vršiti jednu od dužnosti **vigintivirata** i služiti godinu dana kao vojni tribun u jednoj legiji. **Vigintivirat** je imao dvadeset članova od kojih su jedni (**X viri stilitibus judicandis**) upravljali sporovima koji su se odnosili na status građanskog prava, a drugi (**III viri monetales**) kovali bakarni novac za senat, treći (**III viri capitales**) pomagali su sudskim magistratima, a četvrti (**III viri viarum curandarum**) pomagali su opštinsku upravu — **edile** — u održavanju ulica u Rimu.

Ova dvostruka služba otvarala je put kvesturi kojoj se, ipak, nije moglo pristupiti pre navršene dvadesetpete godine starosti. To je bila jedna od republičkih magistratura koje je sačuvao Avgust, a koje su isto tako predstavljale prosto lestvice ka višim zvanjima. Posle kvesture otvarao se put za zvanje narodnog tribuna i edila, funkcije sačuvane i pod carstvom. Patriciji, isključeni iz plebejskog tribunstva i plebejskog

³⁶ Spisak se nalazi u već pomenutoj knjizi *L'Histoire de Rome* od A. Piganiol-a (str. XX).

edilstva bili su automatski razrešeni i kurulnog edilstva. Zatim je dolazila pretura koja nije mogla da se vrši pre navršenih trideset godina starosti. Kvestura, narodno tribunstvo, edilstvo i pretura trajali su po godinu dana. Datum početka i prestajanja magistrature bio je različit kod svake od njih. Najzad, sa trideset i tri godine moglo se postati konzulom, bilo običnim ili eponimnim sa stupanjem na dužnost 1 januara, bilo naknadno izabranim (*suffectus consul*) koji je stupao u službu u toku godine.

Pored magistratura koje su ovakvim cursusom bile predviđene za Rimljane senatorskog staleža, njihova isključiva privilegija bilo je i vršenje izvesnih administrativnih, vojnih i svešteničkih visokih funkcija, koje su takođe obavljane određenim hijerarhijskim redom. Neke od ovih dužnosti bile su određene za *questorii viri* t.j. za islužene kvestore, druge, za islužene pretore *praetorii viri*, i najzad za islužene konsule, *consulares viri*. Posebnom imperatorovom naklonošću izvesni Rimljani su dobijali ovu ili onu magistraturu, ali ova počasna zvanja nisu ipak išla dalje od kvestorskog, tribunskog ili pretorskog. To se vidi i po njihovim nazivima: **adlectus inter quaestorios, inter tribunicios, inter praetorios**. Ova **adlectio** dozvoljavala je pre svega vitezovima sa visokim ovlašćenjima u upravnom aparatu da otpočnu senatorsku karijeru. Otuda srećemo pomešane **cursus-e** koji spominju viteške pa senatorske časti koje se odnose na istu ličnost.

Izbor koji smo izvršili po Dessau-u od broja 862 do 1312 omogućava nam da se upoznamo sa senatorskim **cursus-ima**. Iz senatorskog reda dobijala je rimska administracija pre svega carske i senatorske guvernere provincija, njihove zamjenike, rimske i provincijske upravnike najvi-

ših nadležstava i vojne legate. U III veku, senatorski cursus je pretrpeo izmene pod uticajem samih promena koje je pretrpela rimska administracija. Od Karakale legijski tribunat postao je neobavezan, od Aleksandra Severa izčezao je vigintivirat, a ubrzo zatim i tribunat i edilstvo, Galijen je oduzeo vojnim licima pravo da uđu u senatski red. Sve ovo iz osnova je izmenilo senatorski cursus.

Smatrali smo korisnim da damo ovde spisak magistratura, svešteničkih činova i glavnih senatorskih zaduženja, navodeći i sigle koje služe u epigrafiji za njihovo obeležavanje. Detaljnije rasprave o ovim različitim funkcijama mogu se naći u glavnim priručnicima koje smo naveli.

Preliminarne funkcije

decemvir stilitibus judicandis

X V. S. I ili SL, STL. IVD

quattuorvir viarum curandarum

III V. V. CVR.

triumvir capitalis

III V. KA ili CAP. ili KAP. ili CAPIT
ili KAPIT

triumvir monetalis

III V. MON.

triumvir auro argento aere flando feriundo

III V. A. A. A. F. F.

tribunus militum

TR, TRIB MIL

tribunus legionis laticlavius

TR LEG. LAT, LATIC, LATICL, LC
LT

Senatorske magistrature (od nižih ka višim)

quaestor

Q, QUAE, QUAES

quaestor Augusti, Caesaris, Imperatoris

Q, AVG, CAES, IMP

- quaestor candidatus
Q. C. K. CAND
- quaestor pro praetore
Q. PR. PR. PRO. PRAET.
- quaestor provinciae
Q. PR. PROV.
- quaestor urbanus
Q. VRB.
- aedilis
AED. AEDIL.
- aedilis curulis
AED. CUR.
- aedilis plebis
AED. PL. PLEB.
- aedilis plebis Cerialis
AED. PL. CER.
- tribunus plebis
TR. TRIB. P. PL.
- tribunus candidatus
TR C. K. CAND.
- praetor
P. PR. PRAET.
- praetor candidatus, candidatus Caesaris
P. C. K. CAND.
- praetor hastarius
P. HAST.
- praetor peregrinus
P. PER.
- praetor urbanus
P. VRB.
- praetor aerarii
P. AER.
- praetor tutelarius
P. TVTEL.
- consul
C. COS kasnije CON. CONS. u množini
COSS, CONSS, COS
- consul designatus
C. D. DES. DESIGN.

Sveštenečke funkcije senatorskog reda

augur

AVG

augur publicus populi romani Quiritium

AVG PVB. P. R. Q.

fetialis

F

flamen Dialis

FL. FLAM. DIALIS

flamen Quirinalis

FL. QVIR.

flamen Augustalis

FL. AVG.

flamen Claudialis

FL. CLAVD.

frater arvalis

FR. ARV.

lupercus

LUPERC.

pontifex

PONT.

quindecimvir sacris faciundis

XV VIR. S. F. SACR. FAC.

salius

SAL.

Salius Palatinus

SAL. PALAT.

septemvir epulonum

VII VIR. EPUL(ON)

sodalis augustalis

SOD. AVG. AUGUST.

Sodalis augustalis Claudialis

SOD. AVG. AUGUST. CLAUDIAL.

Sodalis Hadrlanalis, Titius . . . , itd.

virgo Vestalis

V. V.

Virgo Vestalis maxima

V. V. M.

**Funkcije koje su određene za Rimljane
senatorskog reda (alfabetskim redom)**

Ab actis senatus (curator actorum senatus)
AB. ACT. SENAT.

legatus Augusti pro praetore ad census accipi-
endos
LEG. AVG. CENS. ACC.

Comes Augusti³⁷
COM. AUG.

corrector
CORR.

curator alvei Tiberis et riparum et cloacarum
urbis
C. CUR. CURAT. ALV. TIB. ET RIP.
CLOAC URB

curator operum publicorum
C. OPER. PUB.

curator aquarum et Miniciae
C. AQUAR. ET MIN.

curator Miniciae
C. MIN.

curator rei publicae³⁷
C. R. P.

legatus iudicis (provinciae)
LEG. IUR. IURID.

legatus augusti pro praetore (provinciae)
LEG. AVG. PR PR.

legatus proconsulis
LEG. PROCOS.

legatus legionis
L. L. LEG. LEG. LG.

Prilažemo imena najpoznatijih legija sa zna-
cima kojima se označavaju. Ona se mogu naći u

37 Ova funkcija je isto tako pristupačna i vitezovima.

tituli militares IX-toj glavi Dessau-vog zbornika.³⁸

legatus legionis I Germanicae
I GER.

legatus legionis I adjutricis Piaae Fidelis
I AD. ADI. ADIUT. P. F.

legatus legionis I Italicae
I ITAL. ITALIC.

legatus legionis I Minerviae Piaae Fidelis
I M. MIN. MINER. P. F.

legatus legionis I Particae
I PART. PARTH.

legatus legionis II Augustae
II AVG

legatus legionis II Adjutricis Piaae Fidelis
II AD. ADI. ADIUT. P. F.

legatus legionis II Traianae Fortis
II TR, TRA, TRAIAN, F. FOR. FORT.

legatus legionis II Italicae Piaae Fidelis
ili II Piaae

II ITAL. ITALIC. P. F.

legatus legionis II Particae Piaae Felicis, Fidelis
Aeternae

II PART, PARTH. P. F. F. ili PI. F. FI.
AE. ili AET.

legatus legionis III Augustae Piaae Vindicis
III AVG. P. V.

legatus legionis III Cyrenaicae
III CYR.

legatus legionis III Gallicae
III G. GAL.

legatus legionis III Italicae
III ITALIC.

38 Epigrafija nam pomaže da pratimo istoriju legija i obaveštava nas o imenima koja su joj bila dodeljivana u ovom ili onom trenutku. Up. pre svega članak E. Ritterling-a u Real Encyclopedie od Pauly-Wissowa, t. 12. col. 1188 i d.

- legatus legionis III Particae
III PART. PARTH.
- legatus legionis IIII Macedonicae
IIII M, MAC.
- legatus legionis IIII Scythicae
IIII SCYT. SCYTH.
- legatus legionis IIII Flaviae Felicis
IIII F. F. FL. FEL.
- legatus legionis V Alaudae
V ALAUD
- legatus legionis V Macedonicae Piae Fidelis
V M. MAC. MACED. P. F.
- legatus legionis VI Ferratae Fidelis Constantis
VI FERR. F. C.
- legatus legionis VI Victricis Piae Fidelis
VI V. VIC, VICT, VICTR, P. F.
- legatus legionis VII Claudiae Piae Fidelis
VII C. CL. P. F.
- legatus legionis VII Geminae Piae Felicis
VII G, GEM. P. F.
- legatus legionis VIII Augustae Piae Fidelis Con-
stantis
VIII AVG. P. F. C.
- legatus legionis IX Hispanae
IX HISP.
- legatus legionis X Geminae Piae Fidelis
X G. GEM. P. F.
- legatus legionis X Fretensis
X F. FR. FRET.
- legatus legionis XI Claudiae Piae Fidelis
XI C, CL. P. F.
- legatus legionis XII Fulminatae Certae
Constantis
XII FULM, FULMI. C. C.
- legatus legionis XIII Geminae Piae Fidelis
XIII G. GEM. P. F.
- legatus legionis XIII Geminae Martiae Victri-
cis

XIII G. GEM. M, MART. V. VIC,
VICT, VICTR.

legatus legionis XV Primigeniae
XV PRIM, PRIMIG.

legatus legionis XVI Flaviae Firmae
XVI F, FL. F.

legatus legionis XIX

legatus legionis XX Valeriae Victricis
XX V, VAL. V, VIC. VICT. VICTR.

legatus legionis XXI Rapacis
XX R, RAP.

legatus legionis XXII Deiotarianae
XXII DEIOT.

legatus legionis XXII Primigeniae Piae Fidelis
XXII PRIM, PRIMIG. P. F.

legatus legionis XXX Ulpiae Victricis Piae
Fidelis

XXX V. V. P. F.

Nastavak oznaka senatorskih funkcija

praefectus

P, PF. PR, PRAE, PRAEF.

praefectus aerarii militaris

P. AER. MIL.

praefectus aerarii Saturni

P. AER. SAT.

praefectus alimentorum

P. ALIMENT.

praefectus feriarum latinarum

praefectus frumenti dandi ex senatus consulto

P, F. D. EX S. C.

praefectus urbi, urbis

URB

praeses (provinciae)

PR

proconsul

PRO. PROCO. PROCOS

triumvir, quinquevir, decemvir agris dandis
assignandis iudicandis

III VIR, V VIR, X VIR A. D. A. I.

Viteški stalež su činili Rimljani čiji je census iznosio najmanje 400.000 sestercija, a koji su bili upisani u spisak koji su sastavljale carske kancelarije. Oni su se nazivali *equites romani equo publico* (*donato ad imperatores . . .*). Pravo na ovaj položaj dobijao se ili rođenjem ili naklonošću imperatora. Od Marka Aurelija dodavan im je, prema funkcijama koje vrše, naziv *vir egregius V. E. Vir perfectissimus V. P. vir eminentissimus V. EM.* Posle odsluženja vojne službe vitezovi su prihvatili izvesne civilne dužnosti, prokuratele ili prefektore, koje su činile osnovu rimske administracije. Osnovna dela o viteškom redu su O. Hirschfeld-a³⁹ i A. Stein-a.⁴⁰ Mada je delo O. Hirschfeld-a napisano pre pola veka, još uvek može dobro da posluži. Obaveštenje je sigurno, pretresanje problema pouzdano i tačno, tako da ja ne znam da li je ikada bolje prezentiran jedan nepogrešivi metod iz pera jednog zaista naučnog duha. Jedno novije delo od M. G. Pflaum-a⁴¹ pod naslovom *Les procurateurs equestres sous le Haut Empire romain* je izvrsna dopuna Hirschfeld-ovoj studiji, jer uspostavlja hijerarhiju prokurator-skih dužnosti u toku prva tri veka naše ere. Isti pisac treba uskoro da objavi jedan *Corpus* prokurator-skog cursus-a vitezova koji će da obuhvati sva epigrafska dokumenta do danas poznata.

Glavna linija viteške karijere je sledeća. Pre nego što pređu na civilne funkcije, trebalo je,

39 Die keiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian, 2. izd. Berlin 1905.

40 Der römische Ritterstand, München 1929.

41 Paris 1950.

kao što smo rekli, da odsluže jednu predhodnu vojnu službu koja je trajala najmanje tri godine. Vitez je u toku tog perioda morao vršiti jednu ili više zapovedničkih dužnosti koje su se zvale *militiae equestres*, a koje su se sastojale iz prefektore ili tribunata neke pomoćne kohorte, *praefectura cohortis*, prefektore jednog konjičkog krila, *praefectura alae*, legiskog tribunata sa uskim porubom (*angusti clavus*) *tribunatus legionis*. Svetonije piše da je Klaudije rasporedio ova zapovedništva po istom redu kako smo ih i mi nabrajali, *equestres militias ita ordinavit ut post cohortem alam, post alam tribunatum ordinaret*.⁴² Međutim, epigrafija potvrđuje da se ovog redosleda niko nije striktno pridržavao. Ispitivanjem natpisa saznajemo isto tako da jedan od tri gradska tribunata, dužnosti *tribunus cohortis urbanae*, *tribunus cohortis vigilum* ili *tribunus cohortis praetoriae* — može da sačinjava jednu od *militiae equestres* zamenjujući jednu od tri obična zapovedništva. Od Hadrijana mogle su izvesne civilne službe sa oslobađanjem od vojne službe otvoriti put prokuraturi. U III veku vreme služenja u konjici se produžilo tako da su mesto tri često zauzimana četiri sukcesivna vojna položaja: četvrti položaj se dodeljivao kao naročita počast. Na natpisima se tada pojavljuju formule *a quattuor militiis* ili *a tribus militiis* ili prosto *ab equestribus militiis*, *a militiis*. Ova se počasna titula često dodeljuje vitezovima koji još nisu imali efektivnu komandaturu.

Mladi vitezovi mogli su računati i na jednu od mnogih administrativnih dužnosti koje su bile predviđene za prokurateure ili za carske opunomoćene službenike. Ove prokuratele su išle

⁴² Claud. 25.

jednim hijerarhijskim redom i po pravilu se išlo od najniže prokuratele do najviših administrativnih upravljanja u rimskoj državi. Administrativna mesta su bila stvarana proizvoljno, po potrebi i na carevu inicijativu, a samo jednom istorijskom studijom može se dobiti jasna slika o rimskoj administrativnoj evoluciji kroz vekove. Vlada Hadrijanova obeležila je jedan značajan događaj u ovoj istoriji. Ovaj imperator je zadržavajući merila svojih predhodnika, reorganizovao upravni aparat, ograničio senatorsku vlast i stabilizirao odnos između ostala tri reda. Vitezovi su tada bili u preimućstvu: sve velike dvorske kancelarije prešle su sada u njihove ruke i nisu bile više pristupačne oslobođenima kao što je to bilo ranije.

Gore navedena dela dopuštaju da se prokuratele u raznim epohama svrstaju u nekoliko grupa prema veličini plate. Izvesne prokuratele donosile su svojim nosiocima platu od 60.000 sestercija i ovakvi su se nazivali *sexagenarii*, ad HS LX. Plata se naravno, povećavala prema važnosti funkcije i tako imamo redosled *centenarii C* ili ad HS C, *ducenarii CC* ili ad HS CC, najzad *trecenarii CCC* ili ad HS CCC čije su odgovarajuće plate iznosile 100.000, 200.000 i 300.000 sestercija.

Visoka zapovedništva su bila predviđena za vitezove koji su mogli postati zapovednici (*prefecti*) ravske ili misenske flote P, PF, PR, PRAE, CLASS, zapovednici požarne čete VIG, zapovednici Egipta AEG, zapovednici — *prefecti* pretorija PR, PRAET. Ovi visoki položaji koje smo naveli polazeći od najnižeg čine najviši domet jedne karijere koja je obuhvatala finansijske službe poveravane Avgustovim prokuratorima — *procuratores Augusti*, administrativne i vojne službe prokuratora (*praesides*)

koji su upravljali prokuratorskim carskim provincijama, službe oficira carskog dvora, činovništva dvorske kancelarije, kao i administrativne prefektore koje se brinu o pošti i letini. Mnoge dužnosti koje su bile predviđene za pripadnike viteškog staleža zaslužuju da se detaljnije ispituju, što je dobrim delom i učinjeno nedavno objavljenom knjigom A. Stein-a koja se odnosi na prefektore Egipta.⁴³

Sveštenički činovi viteškog staleža bili su *haruspex* HAR, *lupercus* LUPERC, *sacerdos* *Laurens* Lavinus L. L. LAV, LAV, LAVR. LAV, *tubicen sacrorum populi romani* *Quiritium* TUB. SAC, P. R. Q.

Od Konstantinovog perioda dvojnost senatorskih i viteških cursusa se gubi. Održao se samo senatorski red koji je malo po malo absorbovao viteški red iz doba ranog carstva, tako da je *cursus honorum* sada jedinstven. Postoje ipak dva načina da mu se pristupi. Prvo, ako je Rimljanin sin senatora, i prema tome *clarissimus* po rođenju, on ima pravo na stare magistrature, tj. da postane kvestor i pretor. Međutim, ove su funkcije teško padale svojim nosiocima zbog velikih izdataka koje su povlačile za sobom. Pored toga, često je pomoću posebne dozvole kvestura bivala izbegnuta, tako da je mladi plemić prelazio neposredno u preturu koja mu je otvarala pristup u senat. No i kada Rimljanin nije *clarissimus* po rođenju, on ipak može da prođe senatorski cursus jednostavno putem izbora (*adlectio*) u senatu. Za vreme ranog carstva, putem *adlectio inter questorios* ili *inter tribunicios* ili *inter praetorios* bilo je moguće, kao što smo videli, pripadnicima viteškog reda

43 Up. A. Stein, *Die Präfekten von Ägypten in der römischen Zeit*, Bern 1950. u *Dissertationes Bernenses* u redakciji A. Alföldi-a, ser. I, fasc. 1.

da ulaze u senatorski *cursus* i da prođu mešoviti *cursus* tj. polu-viteški, polu-senatorski. Međutim, od sada postoji samo *adlectio inter consulares* pri čemu *consularis* ne znači više bivši konsul, već jednostavno senator. Inače, ova reč *adlectio* koja se po pravilu odnosila na ne-senatore koji su primali senatorske dužnosti, nije se beležila u natpisima.

Posle kvesture i preture ili posle *adlectio inter consulares*, ulazilo se u senatorsku karijeru koja je obuhvatala dužnosti po hijerarhijskom redu. Državni dostojanstvenici su bili podeljeni u tri kategorije: *clarissimi C*, *clarissimi et spectabiles C i S*, *SP*, *clarissimi i illustres C i I*, *IN*, *INL*. Oni su prelazili iz jednog razreda u drugi a da nisu kao nekada upražnjavali nove magistrature. Svaka kategorija delila se na nekoliko podrazreda.

Sam princip *cursus honorum*-a održao se nepromenjen kroz ceo rimski period i svaki kandidat za državne službe je shvatao nužnost napredovanja po utvrđenim pravilima svog doba i to, od najnižeg ka najvišem stepenu *cursus honorum*-a »*per singulos gradus*« kako stoji na jednom natpisu iz sredine IV veka nađenom u Bejrutu.⁴⁴

Treća klasa rimskog društva dočekala je da joj se otvori pristup brojnim dužnostima razne vrste, vojnim, administrativnim, municipalnim i raznim kolegijima. Pravila za obeležavanje ovih *cursus*-a nižeg reda su išla kao i ona koja su naznačili za senatorska i viteška zvanja. Čitanje ovih *cursus*-a nam dozvoljava da pratimo skromne živote službenika rimske administracije koji su radili po kancelarijama u Rimu ili po provincijama, život vojnika ili podoficira ko-

44 C. I. L. III, 167 = Dessau, 1234.

ji su dospeli do centuriona, senatora i lokalnih magistrata po municipijama i kolonijama (dekurioni, duumviri, kvatuorviri, **jure dicundo**), lokalnih sveštenika i upravnika kolegija. Lista ovih raznih civilnih i vojnih dužnosti nalazi se u već navedenom delu R. Cagnat-a str. 134 i dalje. Studija von Domaszewskog⁴⁵ daje dragocen pregled hijerarhije činova u rimskoj vojsci, a disertacija M. M. Durry-a⁴⁶ pruža mnoga objašnjenja o raznim interesantnim problemima ove hijerarhije.

45 Die Rangordnung des römischen Heeres u Bonner Jahrbücher, CXVII, 1908.

46 Les cohortes prétorienes (Biblioth. des Ecoles francaises d'Athènes et de Rome, T. 146, Paris 1938.

GLAVA V

CARSKA TITULISANJA

Veliki je broj natpisa koji spominju vladara, bilo za života ili posle smrti i njihovu bližu rodbinu.

Jedan primer ilustrovaće način na koji su bili svrstavani carski nazivi. Trajanov stub koji se gordo uzdiže na severnoj strani Trajanovog foruma i odvija 200 metara friza u reljefu u slavu imperatora Trajana i njegovih pobeda nad Dacanima, nosi iznad bronzanih vrata koja prolaze kroz južni bok njegovog piedestala, ugraviran veličanstven posvetni naptis u obliku svitka i okružen sa dve krilate Viktorije.

Natpis je sastavljen na sledeći način:⁴⁷

SENATUS POPULUSQUE ROMANUS
IMP. CAESARI DIVI NERVAE F. NERVAE
TRAIANO AVG. GERM. DACICO PONTIF.
MAXIMO TRIB. POT. XVII IMP. VI COS.
VI P. P.
AD DECLARANDUM QUANTAE
ALTITUDINIS
MONS ET LOCUS TANTIS OPERIBUS SIT
EGESTUS

47 C. I. L. VI, 960 = Dessau, 294.

Na sl. 6 nalazi se faksimil jednog dela natpisa, a sam natpis čita se vrlo lako:

Senatus populusque romanus imp(eratori) Caesari divi Nervae f(ilio) Nervae Traiano Aug(usto) Germ(anico) Dacico pontif(ici) maximo trib(unicia) pot(estate) septimum decimum

VSQV·ERO
 I·NERVAE
 PONTIF
 COS·V·P·P
 MAXIMO
 ADDECLAR
 MONSETLOC

sl. 6 Fragment natpisa sa Trajanovog stuba

imp(eratori) sextum co(n)s(uli) sextum p(atri) p(atriciae) ad declarandum quantae altitudinis mons et locus tantis operibus sit egestus.

Pre nego što počnemo sa ispitivanjem rasporeda imena i titula imperatorovih treba objasniti malo detaljnije dva poslednja zagonetna reda koji mogu izgledati teži za tumačenje. Ovaj spomenik su posvetili Trajanu senat i rimski

narod (prevodimo reč po reč završetka teksta) »da bi posvedočili kolika je bila visina brdovitog terena (mons et locus) u čije je probijanje uloženi toliki trud«. U knjizi R. Paribeni-a⁴⁸ rezimirane su diskusije koje su izazvale ove reči. Njihov je smisao danas sasvim jasan. Iskopavanja koja su vršena pre petnaestak godina da bi se razčistio Trajanov forum, pokazala su da je cela istočna strana foruma naslonjena na veštački stvoren usek u steni na padinama Kvirinala. Nekada se, dakle, na mestu gde se kasnije uzdizala columna cochlis nalazio produžetak brežuljka, što je u našem natpisu označeno kao mons i locus, a Kapitol i Kvirinal su verovatno bili odvojeni samo jednim uskim prolazom. Trajan je dao da se izravna padina Kvirinala na površini od preko 13.000 m², a u visini od četrdesetak metara. Senat je odlučio da se podigne Trajanov stub da bi podsećao potomstvo na događaj koji je izmenio izgled jedne prostrane četvrti u Rimu. Ostalo je, bez sumnje, bila naknadna ideja Apolodora iz Damaska, kome je bio poveren taj posao, naime, da doda svoju reljefnu dekoraciju ovom ogromnom mermernom stubu, čija bi gola površina delovala isuviše monotono (upor. M. Lugli, Roma antica, il centro monumentale).⁴⁹ Natpis ne pominje imperatorove pobede nad Dačanima koje su dovele 107. godine do pretvaranja Dakije u provinciju i bile osnovni podstrek Trajanove odluke da podigne svoj ogromni forum, i koje su najzad i glorifikovane reljefima na samom stubu: natpis podseća samo na neposredni cilj podizanja Trajanovog stuba, t.j. u spomen gigantskih edilskih radova koje je preduzeo ovaj vladalac.

48 Optimus Princeps, Rim 1927.

49 Rome 1946.

Da razmotrimo sada različite elemente carskog titulisanja. Prvobitni mistični smisao većine ovih elemenata doprinosi da se stvara neka vrsta oreola oko imperatorove ličnosti. Istorijsko i detaljno proučavanje carskih titula bila bi dragocena stvar, jer je titulisanje uprkos stabilnog i skoro hijerarhijskog karaktera, trpelo, zavisno od vladara, i izmene koje su vrlo često vladari određivali posle dubokog razmišljanja i u skladu sa svojom politikom.

I — Imperator. — Kao što se to vrlo često dešava tako se i na ovom natpisu reč imperator pominje dva puta. Prvi put na početku natpisa ono služi kao pravi praenomen i zbog toga je, normalno, skraćeno sa IMP. Sem Tiberija, Kaligule i Klaudija svi su imperatori uzimali ovu slavnu titulu predviđenu ustvari za poglavara države koji poseduje imperium. U isto vreme, kao što se to ovde vidi, imperator napušta praenomen koji je nosio pre stupanja na presto; no ipak od Antonina Pija, stari praenomen i titula Imperator javljaju se često zajedno. Na kraju titulisanja u ovom natpisu srećemo ponovo ovu istu titulu ispred broja VI. On ovde označava broj pozdravnih svečanosti imperatoru od kojih je prva bila ustanovljena i održana povodom njegovog proklamovanja za cara, a sledeće posle svake njegove pobede. Šesta Trajanova salutatio datuje se u 106. godinu, a sedma u 114. te se prema tome svi natpisi gde se Trajan naziva IMP. VI određuju između ova dva datuma. Od III veka, posle Karakaline vlade, beleženje imperatorovih uspeha samo se izuzetno nalazilo na spomenicima.

II — Caesar. — Ovaj cognomen iz gens Julia uzeli su svi imperatori i spominju ga na onom mestu gde se inače stavlja gentilno ime.⁵⁰

III. — Divi Nervae filius. — Ovo je poreklo imperatora koji se prvobitno zvao M. Ulpius Traianus, ali koga je 97. godine usinio Nerva, čiji je kasnije postao i naslednik.

Otac imperatorov, kako se može uočiti, nije ovde označen svojim praenomenom, čije bi značenje bilo nedovoljno, već svojim nomenom praćenim pridevom koji označava njegovu domi — naciju.

IV. — Nerva Trajanus. To su lična imena imperatorova pošto ga je Nerva usinio.

V. Augustus. — Ovde je reč o tituli koju je senat dodelio 27. godine pre nove ere osnivaču carstva. Reč je uzeta iz augurskog jezika i davana je onom koji nosi sveti i religiozni ugled. Ona je služila kao cognomen mnogim imperatorima i od III veka pratili su je izrazi kao što su Pius, Felix, Invictus, Perpetuus i t.d.

Rečju Augustus završavalo se imperatorovo ime. Ali čitavo titulisanje imperatora sadrži još izvestan broj nadimaka i oznaka dostojanstva koji često predstavljaju dragocene hronološke indikacije.

VI. Germanicus Dacicus. — Pobede koje su imperatori izvojevali davale su im nadimke izvedene iz imena pobedenih naroda. Trajan i Nerva su 97. godine, u znak sećanja, na poraz Sveva, dobili nadimak Germanicus koji srećemo ovde. Nadimak Dacicus dodeljen je Trajanu krajem 102. godine kada se vratio u Rim pošto je pobedio Decebala i njegove neustrašive trupe u toku prvog dačkog rata, što

⁵⁰ Dva termina Imperator Caesar na kraju formiraju grupu i čine zvanično ime imperatora, čemu sledi njegovo lično obeležje. Ovo je naročito primetno od doba vladavine Antonina Pija.

je, uostalom, značilo samo privremeno okončanje sukoba, koji je ponovo silovito buknuo 105. godine. Od Marka Aurelija, imperatori su često propraćali svoje slavne pobjedničke nadike epitetom **Maximus**. Tako se vidi kako se manifestuje prirodna težnja da se ojačaju odrednice čija je prvobitna vrednost slabila u toku upotrebe.

VII. Pontifex Maximus. — Ova je titula predviđena za predsednika kolegija pontifika, najvišeg upravljačkog tela rimske religije i običaja. Cezar i Avgust su primili ovo najviše sveštensko dostojanstvo i u ovome su ih sledili njihovi sledbenici. Ovu titulu koja tako uspešno simbolizuje najvišu vlast nad rimskom religijom, uzeli su i same pape, rukovodioci rimokatoličke religije.

VIII. — Tribunicia potestate XVII. — Avgust je primio 30-te godine pre n.e. tribunsku vlast zbog narodnog karaktera ove funkcije i na neprikosnovenost koju ona donosi. On je brojao godine svoje vladavine od 23. godine, po broju svojih tribunskih ovlašćenja. Ova se vlast dodeljivala njegovim naslednicima u trenutku njihovog stupanja na presto. Ona je zadržala svoj istovremeno stalni i jednogodišnji karakter. Njeno beleženje služi stoga za tačno datovanje natpisa na kojima se javlja.

Do Trajana, carska godina vladanja računala se od dana imperatorovog stupanja na presto. Trajan je dva puta menjao početni datum i uzeo titulu trib. pot. III 10. decembra 98. godine. U buduće su po ovom datumu u godini njegovi naslednici računali svoje vlasti. Sedamnaesta **tribunicia potestas**, koja je spomenuta u natpisima na Trajanovom stubu, odgovara periodu od 10. decembra 112. do 10. decembra 113 go-

dine. Ustvari spomenik je bio posvećen četvrtog dana i ida meseca maja 113. godine.⁵¹

IX. — Imperator VI — vidi gore, § 1.

X. — Consul VI. — Avgust je istovremeno dobio i diktaturu i doživotno konzulstvo, koje mu je narod ponudio. Ali i on lično, kao i svi imperatori posle njega, prihvatili su konzulstvo po nekoliko puta i, razume se, u njihovom titulisanju se pominju sva konzulstva koja su obavljali. Ako je natpis napisan u trenutku kada je imperatoru bilo određeno novo konzulstvo koje će se vršiti sledeće godine, onda se beleži titula *consul designatus* sa rednim brojem njegovog budućeg konzulstva.

XI. — Pater patriae. — Ovu počasnu titulu dodelio je senat i rimski narod Avgustu 2-ge godine pre naše ere. Posle njega nju su primili njegovi naslednici, sem Tiberija, Galbe, Otona i Vitelija i od Domicijana ona se nalazi na kraju sastava njihovih titula.

Klaudije, Vespazijan i Tit na nekim epigrafskim spomenicima imaju titulu *ensor*, Domicijan titulu *ensor perpetuus*, a neki imperatori, od II veka, titulu *proconsul*, naročito kada su bili van Italije.

Neki imperatori su u želji da se njihovoj uspomeni ukaže posebna počast, uzdizani posle smrti na stepen božanstava. Ukazivane su im *honores caelestes* i dodeljivana titula *Divus*. Tako se u natpisu koji proučavamo Trajan naziva sinom božanskog Nerve. Ako je, naprotiv, sećanje na vladara ukinuto dekretom senata, ime vladara se grebalo i tako brisalo sa natpisa

⁵¹ Ovaj podatak nam pruža jedan fragment iz *Fastes* iz Ostije nađen pre dvadeset godina. Up. *Notizie degli Scavi* 1932, str. 201 i *L'Année épigraphique* 1933, No 30.

gde je stajalo. Ako su se posle ove **damnatio memoriae** vladari rehabilitovali, njihovo ime je ponovo urezivano tamo gde je nekada brisano.

Pošto je Hadrijan usinio L. Elija Vera i izabrao ga za svog naslednika, dodelio mu je titulu Cezar. Tako se uobičajilo da se Cezarom nazivaju naslednici prestola — **imperii heres**. Titula **princeps juventutis** davana je često mladim prinčevima iz carske porodice a naročito naslednicima prestola. Avgust je inicijator i ovom običaju. Na njegovu inicijativu su C. Caesar i L. Caesar, sinovi Julije i Agripe, pošto su postali njegovi usvojenici, dobili od vitezova titulu »prvaci mladosti«. Neke princeze iz carske porodice dobijale su naziv Augusta. Prvi put je ova titula dodeljena Liviji posle Avgustove smrti. Imperatorke su se često nazivale **mater patriae, mater senatus, mater castrorum**. I sama carska porodica se nazivala **Domus Augusta**, kasnije a naročito od kraja II veka, **Domus Divina**.

GLAVA VI

RAZNE VRSTE NATPISA — NADGROBNI SPOMENICI

Drugi deo ove male knjige biće posvećen proučavanju različitih kategorija latinskih natpisa. Ima više načina da se natpisi podele u posebne grupe. Radi jasnoće izlaganja ispitivaćemo redom epitafe, posvete božanstvima, počasne natpise, natpise urezane na zgradama, javna i privatna akta, natpise na raznim predmetima. Ova podela je uostalom, sasvim teorijska i služi samo kao olakšica prilikom proučavanja. Ove različite kategorije ne obrazuju ustvari posebne celine i često se međusobno prožimaju. Tako su mnog natpisi istovremeno i nadgrobni i počasni.

Nadgrobni natpisi

Nadgrobni natpisi sačinjavaju najvažniju grupu latinskih natpisa koji su dospeli do nas. Zbirka Dessau-a okuplja jedan izvrstan izbor tituli *sepulcrales* raspoređenih pod više od 700 brojeva.⁵²

U početku, epitaf u Rimu ima vrlo jednostavan oblik. Na nadgrobnom spomeniku čita se, u početku samo ime pokojnika, i to najpre u nominativu, kasnije u genitivu, ali, prirodno, ubrzo se pojavljuju različiti elementi koji daju obaveštenja o dobu starosti, zanimanju pokoj-

52 Dessau, 7818 do 8560.

nika, opisu groba. Slavne porodice (*gentes*) uvo-
de takođe običaj propraćenja imena pokojniko-
vog u stihu (*elogium*). Sačuvali smo nadgrobne
natpise (*elogia*) Scipiona napisane u stihovima.
Oni se mogu naći u zbirci F. Bücheler-a,⁵³ *Car-*
mina latina epigraphica i u *Recueil de textes*
latins archaïques od M. A. Ernout-a.⁵⁴

Evo epitafa L. Kornelija Scipiona⁵⁵ koji je bio
konzul 298. godine pre n. e.

a) [L. Corneli]o Cn.. f. Scipio

b) Cornelius Lucius Scipio Barbatus
Gnaivod patre prognatus, fortis vir
sapiensque,
quodius forma virtutei parisuma fuit,
consol, censor, aidilis quei fuit apud vos
Taurasia Cisauna Samnio cepit
subigit omne Loucanam opsidesque abducit.

Koristiće ako odmah damo prevod ovog važ-
nog natpisa na klasični latinski jezik:

a) L(ucius) Cornelius Gnaei f(ilius) Scipio

b) Cornelius Lucius Scipio Barbatus
Gnaeo patre prognatus, fortis vir
sapiensque
cujus forma virtuti parissima fuit;
consul, censor, aedilis qui fuit apud vos.
Taurasiam, Cisaunam in Samnio cepit.
Subigit omnem Lucaniam obsidesque
abducit.

Smisao ovog teksta je sledeći:

Lucije Kornelije Scipion, sin Gnejev.

Lucije Kornelije Scipion Barbat, sin Gnejev,
čovjek hrabar i mudar, čija lepota nije ustupala
ni u ceni hrabrosti. On je bio kod vas konzul,

53 Berlin 1895—1897; Supl. E. Lommatzch, 1926.

54 Paris 1916.

55 C. I. L. 12, 6, 7 = Dessau, 1 = Bücheler, 7 = Er-
nout, 13 = Ritschl, pl. 37.

cenzor, edil. Zauzeo je Taurasiju i Cizaun Samniji. Osvojio je (doslovno: osvaja) celu kaniju i odveo taoce.

Ovaj natpis se čita na lepom sarkofagu od sedra koji je otkriven s druge strane Kapenske kapije, nedaleko od Apijskog puta, upravo na mestu gde su se uzdizale grobnice Scipiona. Ovaj sarkofag, danas u Vatikanskom muzeju, bio je to nam pokazuje natpis — grob L. Kornelija Scipiona koji je bio konzul 298. godine. Na ovom epitafu se razlikuju dva dela, najpre prvi red obojen miniumom i jednovremen sa smrću Lucijevom, zatim ostatak natpisa u saturnijskim stihovima, noviji i bez sumnje iz II veka pre n.e. Zapaža se mnoštvo arhaičnih oblika koji objašnjavaju fonetiku i morfologiju starog latinskog jezika. Tumačenje ovoga naći će se u pomenutom delu Ernout-a.

Evo sada čuvenog natpisa poznatog pod imenom epitaf Klaudije:⁵⁶

Hospes quod deico paullum est: asta ac pellege.

Heic est sepulcrum hau pulhrum pulcrae feminae.

Nomen parentes nominarunt Claudiam.

Suom mareitum corde deilexit sovo.

Gnatos duos creavit. Horunc alterum in terra linqvit, alium sub terra locat.

Sermone lepido, tum autem incessu commodo. Domum servavit, lanam fecit. Dixi. Abei.

Epitaf je sastavljen u šestostopnim jambovima (jambskim senarima) i datiran u doba Graha. Njegov jednostavan i uzdržljivo izražen sadržaj lako se razume:

56 C. I. L. I², 1211 = VI, 15346 = Dessau, 8403 = Bücheler, 53 = Ernout, 133.

Stranče, moja beseda nije duga. Zaustavi se i pažljivo pročitaj ovaj epitaf. Ti vidiš ružan grob jedne lepe žene. Njeni roditelji su joj dali ime Klaudija. Ona je volela svoga muža svim srcem. Rodila mu je dva sina; jednog od njih je ostavila na zemlji, drugog je sahranila. Govor joj je bio sjajan, hod ljubak. Ona je vodila brigu o svome domu i prela vunu. To su moje reči. Možeš da odeš.

Ovih osam šestostopnih jambova ostaju kao tiha i odmerena pohvala vrlinama rimske matrone.

U Avgustovo doba epitaf se preobražava i dobija izgled posvete bogovima Manima ili posvete uspomeni pokojnika. Tada nadgrobni natpisi često počinju formulom **Dis Manibus, D. M. memoriae, MEM, M.** Pojava i razvitak ovih formula razlikuje se prema oblastima rimskog carstva i bile bi potrebne posebne studije za precizno upućivanje u to kako su sastavljeni epitafi u različitim oblastima rimskog carstva. R. Weynand je još 1902. godine pratio istoriju epigrafije nadgrobnih spomenika u rajnskoj oblasti.⁵⁷ Nadgrobnu epigrafiju Galije proučio je J. J. Hatt i nedavno izdao o tome knjigu.⁵⁸

Posle početnih formula na epitafima dolazi ime pokojnika sa ili bez obaveštenja o njegovom poreklu, tribi, prebivalištu, zanimanju, počastima koje su mu bile date. Ime pokojnikovo stajalo je ili u nominativu i u tom slučaju praćeno sa **vixit, V. hic situs est, HSE**, ili u genitivu i tada je zavisilo od početne formule, ili u dativu. Zatim, često dolazi broj godina koje je pokojnik poživio, kadkad meseci, dana, pa čak i časova kada je reč o nekom prerano preminulom dete-

57 Form und Decoration der römischen Grabsteine der Rheinland im ersten Jahrhundert, u Bonner Jahrbücher, 108—109, 1902.

58 La tombe gallo-romaine, P. U. F..., Paris 1951.

tu: **vixit annos, menses, dies, horas, - V A M D HO.**

Pored ovih bitnih oznaka koje se, uostalom, pojavljuju u različitim vidovima, epitaf sadrži i druga obaveštenja o životu pokojnika, o okolnostima njegove smrti, o grobu koji je njegov poslednji stan. Ovaj epitaf nam priča kako je pokojnika ubio jedan od njegovih robova koji se ubio posle svog zločina. Epitaf je nađen u Majncu.⁵⁹

Jucundus | M. Terenti l(ibertus) | pecuarius
Praeteriens quicum | que legis consiste | viator,
Et vide quam in | digne raptus inane queror.
Viver non | potui plures XXX per annos
Nam erupuit ser vos mihi vitam et ipse
Praecipitem sesse deje cit in annem:
Apstulit | huic Moenus quod | domino eripuit.
Patronus de suo posuit.

Jukunda, oslobođenik Marka Terencija stočar.

Ma ko da si, putniče, koji u prolazu na brzu ruku čitaš ove redove, zaustavi se, znaj da sam bio nedostojno lišen života i saslušaj moja uzaludna jadikovanja. Nisam mogao da proživim više od trideset godina. Jedan rob mi je oduzeo život, a on sam se onda bacio u reku. Maenus (reka) mu je oduzeo život koji je on oduzeo svome gospodaru.

Patron pokojnikov podigao je ovaj spomenik o svome trošku.

Red dodat na kraju ove male pogrebne pesme ukazuju na ličnost koja je podigla grob, tj. M. Terencija, patrona ubijenog oslobođenika. Epitaf se vrlo često završava označavanjem uslova pod kojima je grob bio sagrađen, **ex decreto decurionum, EX D D, Locus publicus datus**

59 C. I. L. XIII, 7070 = Dessau, 8511 = Bücheler, 1007.

decreto decurionum, L.P.D.D.D., testamento (illius), cura (illius) curam agente (illo).

Ponekad i nadgrobni natpis navodi i testament pokojnikov: čuveni natpis nazvan »Lingonov testament« koji nam je delimično poznat po jednom rukopisu iz X veka, sadrži preporuke koje je dao neki nepoznati Lingon u vezi sa pogrebom koji želi da mu se priredi, grobom i poštovanjem koje treba da mu bude ukazano posle smrti. Ovaj tekst, neobično zanimljiv i redak, suviše je dug da bi mogao biti u celini napisan; daćemo nekoliko njegovih odlomaka koji odlično ilustruju važnost pogrebnog kulta u Rimu i nastojanja koja preduzimaju živi da bi ga učinili trajnim posle svoje smrti. Ova briga koja može da začudi današnjeg čoveka, sasvim je razumljiva, ako se uzmu u obzir primitivna verovanja koja se tiču smrti, verovanja koja nisu prestala da zaokupljaju, više ili manje zbrkano i nejasno duh Rimljanina. On je, ustvari, mislio da mrtvac u svom grobu nastavlja neku vrstu života u smanjenom obliku i da ima potrebu da bi se ponovo osnažio — sa vinom, ponudama i za krvlju žrtava. Vrt koji okružuje grob bio je mesto gde je pokojnik nalazio zadovoljstvo i uživanje. On je učestvovao na pripremljenoj gozbi za vreme svojih pogrebnih svečanosti ili na godišnjicama svoje smrti. U okviru tih dosta neodređenih predstava, on nastavlja da se bavi i pod zemljom zabavama i igrama koje su mu bile drage za života. Već u etrurskim podzemnim grobnicama slike koje su ukrašavale zidove predstavljale su zadovoljstva koja je pokojnik mogao da uživa s one strane groba, gozbe, igre, zabave, lov i ribolov. Freske čuvenog groba nazvanog **della cascina e della pesca**, iz Tarkvinije, koje se datuju u poslednju deceniju VI veka pre Hr., prikazuju u iznenađujućim svežim bojama i sa pravim darom za ukrašavanje, praćkare

kako nišane ptice i pecače veoma zadubljene u svoj posao na moru bogatom ribom. Uspele reprodukcije ovih fresaka u **Monumenti della pittura antica scoperti in Italia.**⁶⁰

Takvo ubedenje imao je i Lingon koji je zahtevao da se sa njegovim telom spale oruđa za lov i ribolov koja su mu bila potrebna za njegove omiljene zabave. Evo nekoliko redova ovog dragocenog dokumenta.⁶¹

... [cella quam a] edeficavit memoriae perfici volo ad exemplar quod dedi ita ut exe[d]ra sit eo [loco] in quo statua sedens ponatur marmorea ex lapide quam optimo transmarino [vel] aenea ex aere tabulrai quam optimo alt[a] ne minus p(edes) V ...

... grobnica koju sam dao sagraditi treba da bude dovršena na sledeći način: u polukružnoj dvorani sa sedištima da se postavi jedna sedeća statua izrađena od najboljeg prekomorskog mermera ili od bronzanog lima najboljeg kvaliteta, a visina da ne bude manja od pet stopa. . .

... Ara(ue) ponatur ante id(aedifici)um ex lapide lunensi quam optimo sculpta quam optime in qua ossa mea reponantur. Cludaturq(ue) in aedific(i)um lapide lunensi ita ut facile aperiri et denuo cludi possit ...

... Žrtvenik od najboljeg mermera iz Lune da se postavi ispred ove građevine i moji posmrtni ostaci da se ovde smeste. Ograda od mermera iz Lune neka okružuje ovo zdanje ali tako, da može lako da se otvara i ponovo zatvara.

... Volo autem omne instrumentum meum quod ad velnandum et aucupandum paravi mecum cremari cum laneis glad[i]i[s] cultris

60 Sect. I, fasc. 2: p. Romanelli, *Le pitture della tomba della cascia e della pesca*, Roma 1938.

61 C. I. L. XIII, 5108 = Dessau, 8379 = Drioux, *Les Lingons, Textes et inscriptions antiques* 1934, no 314 = Hatt, *ouv, cit.*, str. 66.

retibus plagis laqueis [k]alamis tabernaculis
formidin bus balnearibus lecticis... sella ges-
tatoria et omni medicamento [et] instrumento
illius studi et navem liburnam e[x] sc[i]r[p]o ita
[ut] in[de] nihil subtrahatur et vestis polymit(ae)
et plumori[ae] quod... quidquid reliquero et
stellas omnes ex cornibus alcinis...

... i hoću da sav moj pribor za lov i hvatanje
ptica bude spaljen sa mnom, moja lovačka ko-
plja, mačevi, noževi, mreže, zamke, omče, pru-
tovi s lepkom, šatori, strašila za ptice, prostirke
za kupatilo... moja nosiljka, sva pomagala i oru-
đa koja sam upotrebljavao za ovaj posao, moj
laki čamac od trske, i da se ništa od toga ne spa-
se, ni odeća od damaske svile sa utkanim paper-
jem ni bilo šta što ću ostaviti za sobom, sve
moje zvezde od rogova severnih jelena...

Sa podrobnošću nešto malo nespretnom ovaj
okoreli lovac sastavlja poimence spisak svojih
oruđa za lov da bi bio potpuno siguran da će ih
ponovo naći s druge strane groba. **Stellae ex
cornibus alcinis** pomenute na kraju ovoga što
nam je sačuvano od teksta, verovatno su lova-
čki trofeji načinjeni od rogova ubijenih sever-
nih jelena. Ovi izukrštani rogovi su verovatno
obrazovali ukrase u obliku zvezda.

Lingonov testament je među epitafima koji
su nam sačuvani na kamenu ili u rukopisima,
izuzetan po svojoj dužini. Međutim, ta pretera-
na briga oko izgradnje i obrazovanja grobnice
sreće se u kraćem i sažetijem obliku i u bezbroj
drugih, skromnijih natpisa. Grob je deo rerum
religiosarum, neprikosnovenih stvari, tabu — a,
koji se ne smeju oštetiti, jer bi to značilo pravi
verski zločin. Udruženje sveštenika je budni ču-
var ius sepulcrorum-a pogrebnih propisa. Nje-
mu se upućuju svi oni koji su u sporu po pred-
metu grobnih međa. Na mnogim grobovima su
pažljivo označavane razmene zemljišta koje od

trenutka kada je postalo pogrebno mesto prelazi iz svetovne u osvećenu oblast. Tako je praktičan i realističan duh Rimljana vrlo predostrožan prema prigrabljivanju i prisvajanju »onostranog«. Često se čita kako određen grobni prostor ima toliko stopa u širinu »in fronte pedes... IN F FR FRO P...« i toliko u dubinu »in agro pedes... IN A AG P...«.

Jedna vrlo često upotrebljavana formula služi da označi da grobnica ostaje van svakog nasleđa, da ostaje na taj način neotuđiva svojina umrlog: *Hoc monumentum (sive sepulcrum) heredes non sequetur*, H.M. H N S H M S S H N S.

Takođe je često bilo posebno naznačeno da slobodan pristup grobu (*aditus, ambitus, accessus*) za vršenje pogrebnih obreda treba u svim slučajevima da bude sačuvan. Kada neki građanin stekne zemljište gde se nalaze jedan ili više grobova, ovi grobovi ostaju izvan njegovog vlasništva i on je uvek dužan da sačuva na svom zemljištu pogodan put koji dozvoljava da se priđe grobovima. U Digestama (47, 12, 5) čitamo: »*Utiumur eo jure ut dominis fundorum in quibus sepulcra fecerint etiam post venditos fundos ad eundem sepulcrorum sit jus*«. »Imamo takav pravni propis po kome vlasnici imanja na kojima su podignuti grobovi zadržavaju pristup grobovima, čak i ako su prodali svoja imanja«. Vrlo su zanimljivi natpisi koji ilustruju brigu Rimljana u vezi sa sačuvanjem *ius sepulcrorum*.⁶²

Vrlo često pokojnik se ne zadovoljava zaštitom koju treba da mu osigura *ius sepulcri* i traži da pojača sigurnost svoga prebivališta pretnjama i kletvama bačenim na sve bezbožne prestupnike. Bogomrska ruka možda će se za-

62 Tako natpis nađen u Puzolu koji je kod Dessau-a pod brojem 8391, C. I. L. X, 3334.

ustaviti pretnjama koje će pročitati na grobovima. Ove pretnje su često poziv srdžbi bogova, kao što se vidi na epitafu Mevia Sophe.⁶³ »*Hospes ita post obitum sit tibe terra levis ut tu hic nihil laeseris aut siquis laeserit nec superis comprobetur nec inferi recipiant et sit ei terra gravis*«. »Stranče, ako nedodirneš ovaj grob, neka ti posle smrti bude laka zemlja. Ali, ako se neko usudi da ga dotakne, neka ga višnji bogovi osude, neka ga bogovi podzemlja ne prime i neka mu zemlja bude teška«.

Epitaf često nabraja vrlo određeno kazne, veoma teške globe, koje se plaćaju gradu, državi ili udruženju provosveštenika u slučaju oskrnavljenja groba. I formula desekracije (*desecratio*) predstavljaju često jednu dosta neodređenu meru za uklanjanje svake štete i zla od groba. Često se nailazi na frazu: *Huic monumento dolus malus abesto*, H M D M A. »Neka zlo bude daleko od ovog spomenika«.

Mnogo se raspravljalo o izrazu *ascia*, vrsti dvojne sekire, drvodeljskoj i zidarskoj alatki koja se nalazi predstavljena na mnogobrojnim grobovima i o formuli »*sub ascia dedicavit*, S A D« kojom se završava više stotina nadgrob-
nih natpisa, poreklom većinom iz Galije. Problem je izložen u članku Wuilleumier-a *L'ascia*.⁶⁴ Ima li ova *ascia* mistično značenje kako to misli ovaj autor? To je moguće, ali verovatnije je da ona predstavlja alatku radnika i da, prema tome označava da je grob nova i dotle neupotrebljavana građevina.

Vrlo iscrpna studija F. Cumont-a. *Recherches sur le symbolisme funeraire des Romains*,⁶⁵ ima za zadatak da reši i tačnije odredi simboli-

63 C. I. L. VI, 7579 = Dessau, 8190.

64 *Revue d'Histoire des Religions*, 1944, str. 40 i d.

65 Paris 1942.

čnu i mističnu vrednost koju vrlo često imaju figuralni motivi koji ukrašavaju rimske grobnice. F. Cumont je dokazao da, u većini slučajeva antičke mitološke scene, izvajane na sarkofazima i urnama, dobijaju za vreme carstva jedno sasvim novo značenje i prenose u vidu simbolike, mistične težnje ponikle u ljudskim dušama sa razvojem uticaja istočnjačkih religija i pitagorejske i neoplatoničarske filosofije. Eterične duše, nošene vetrovima, penju se u gornju hemisferu i odlaze da borave na mesecu boravištu umrlih. Otuda je tako često prisustvo maski vetrova na grobnicama, likova dvojice Dioskura, personifikacija dveju hemisfera, mesečevih znamenja, najzad, Muza, nebeskih muzičarki, koje stvaraju harmoniju sfera i koje su znamenja kulture koja dozvoljava čoveku da bude heroiziran i da postigne besmrtnost. F. Cumont je, prirodno, iskoristio nadgrobnu epigrafiku i pokazao u kojoj je meri ona potvrdila to gledište. Izvestan broj natpisa stvarno izražava nade pokojnika u nebesku besmrtnost. Pa ipak, začuđuje činjenica da njihov broj ostaje prilično neznatan. Bez sumnje, ne treba precešnjivati prodiranje takvog misticismizma u široke narodne slojeve.

Tamo gde se pojavljuju, ovaj misticismizam dolazi da ublaži patnju prouzrokovanu gubitkom dragog bića. Mnogobrojni rimski epitafi izražavaju na veoma dirljiv način bol za izgubljenim bliskim srodnikom, naročito oni gde majka ili otac iskazuju svoj očaj zbog prerane smrti deteta. Ima tu najneposrednijih i najdirljivijih izraza ljudske patnje. Tako čitamo ovaj tužan monolog jedne majke koju su ostavila njena mala deca i koju ne može da uteši pomisao da su ona otišla u nebesko carstvo.⁶⁶

⁶⁶ Bücheler, 1400.

Vos equidem nati caelestia regna videtis
quos rapuit parvos praecipitata dies.
Sed mihi quae requies onerosa in luce morati
Cui solus superest et sine fine dolor?
Quam male de vobis fallacia gaudia vidi
Et decepturus me jugulavit amor.
Reddebar teneris in vultibus ipsaque per vos
Tempora credebam lapsa redisse mihi.
Sencio quid faciat spes irrita: pessima sors est
Supplicii afflicto quem sua vota premunt.

Sigurno, deco moja, vi sada vidite nebesko carstvo, vi koje je jedan prerani dan tako mlade otrgnuo. Ali, kakvo ću spokojstvo imati ja u ovom svetu koji me tišti i u kome imam izgleda samo na neprekidnu patnju. Kako su me radosti koje ste mi vi pričinjavali strasno obmanule, kako sam slomljena ljubavlju koja je morala da me izneveri! Ja sam ponovo našla sebe u vašim nežnim licima i verovala sam, zahvaljujući vama, da su mi se prošla vremena ponovo vratila. Sada tek osećam što donosi izneverena nada, a najgore mučenje je što gubi svaki smisao sve ono što sam do sada podnosila podržavana nadom u vas.

GLAVA VII

POSVETE BOŽANSTVIMA

Posvete božanstvima bile su u početku vrlo kratke i sadržavale su samo nekoliko reči. One su bile urezivane ili slikane na vazama, žrtvenicima, metalnim pločicama zavetovanim bogovima. U početku na njima je stajalo samo ime božanstva, u genitivu ili dativu, i naziv zavetnog predmeta. Tako se na peharima koji potiču iz Etrurije i Lacije čitaju ove jednostavne reči: **Menervai pocolom**⁶⁷ »pehar Minervi«, **Vestai pocolo**⁶⁸ »pehar Vesti« i t. d. Posvete božanstvima prirodno vrlo brzo postaju složenije. Ime dedikanta počinje da se pojavljuje, vrlo često sa njegovim titulama. Pominju se pobude posvete, označava se suma koja je posvećena dotičnom božanstvu i poreklo te sume, datum posvete je tačno naznačen. Ako je posveta u vidu nekog spomenika, natpis pominje osobine mesta na kome se on podiže. Ukoliko ima mesta, navode se i imena ličnosti koje su dozvolile pozivanje spomenika, koje su učestvovalе u posvećivanju ili pomagale dedikantu. Veoma različite formule koje objašnjavaju čin darovanja žrtve, završavaju natpis sa: **dat, D, dedit, D,D, D. posuit, P; fecit, F; dedicavit D, DED, DD;**

⁶⁷ C. I. L. I², 447 = Ernout, 107.

⁶⁸ C. I. L. I², = Ernout, 111.

poni jussit, P. I; faciendum curavit, F. FAC. C. CUR; dedit idemque dedicavit, D, D. D; dono dedit, D, D; votum solvit, V. S; libens fecit, L. F; testamento fieri jussit, T. F. I; ex voto, E. V; votum libens solvit, V. L. S; Votum solvit libens animo, V. S. L. A.

Navodimo neke od ovih posveta. Evo natpisa koji nesumljivo potiču iz doba Graha, urezanog na obe strane jednog bronzanog sečiva koje je otkriveno u Falerijama. Predmet su poklonili faljšćanski kuvari nastanjeni u Sardiniji i posvetili ga Jupiteru, Junoni i Minervi, kapitolskom trojstvu.⁶⁹

a) Iovei, Iunonei Minervai | Falesce quei in Sardinia sunt|donum dederunt. Magistreis | L. Latrius K. f. Salv[e]na Voltai f. coiraverunt.

b) Collegium quod est aciptum aetatei aged [ai]

Opiparum a[d] veitam quolundam festosque dies

Quei soveis a[ast]utieis opidque Volgani
Gondecorant sai[pi]sume convivia loidosque
Ququei huc dederu [nt i]nperatoribus summeis,

Utei sesed lubent[es be]ne iovent optantis.

Prevedimo odmah na klasični latinski jezik ovaj natpis koji obiluje arhaizmima i dijalektizmima:

a) Jovi, junoni, Miervie Falisci qui in Sardinia sunt donum dederunt; magistri L(ucius) Latrius K(aesonis) f(ilius) Salvena Voltae f(ilius) curaverunt.

b) Collegium quod est acceptum aetati agendae
Opiparum ad vitam colendam festosque dies
Qui suis astutiis opeque Volcani

69 C. I. L. 12, 364 = Dessau, 3083 = Bücheler, 2 = Ernout, 62.

Condecorant saepissime convivium ludosque,
coqui hoc dederunt imperatoribus summis
Uti sese libentes bene juvent optantes.

Na prvoj strani sečiva, kao što se vidi, nalazi se jednostavna formula posvete. Na drugoj strani su saturnijski stihovi, uzgred rečeno nepravilno sastavljeni, i potsećaju na ugodnosti koje donosi ljudima umetnost kuvara — dedikanata.

a) Fališčanima koji žive na Sardiniji zaveštali su ovaj dar Jupiteru, Junoni i Minervi. Upravnici udruženja L. Latrije, sin Kesona i Salvena, sin Volte, uzeli su na sebe da izvrše ovaj zavet.

b) Udruženje koje pruža vazda dobro došle gurbanluke na ovom svetu i čini da se čoveku mili da živi i da svetkuje, koje svojim specijalitetima, uz pomoć Vulkana, ulepšava gozbe i igre, to udruženje kuvara prinelo je ovu žrtvu vrhovnim bogovima da bi oni blagonaklono udovoljili njihovim željama.

Vulkanova pomoć je, razume se, aluzija na vatru koja je neophodna kuvarima.

Evo, sada, jedne posvete u saturnijskim stihovima urezane na krečnjaku. Posveta je otkrivena u XVIII veku u Rimu na bregu Celiju, a sada se nalazi u Vatikanskom muzeju.⁷⁰ Radi se o posveti jednog hrama i jedne statue koje je L. Mumije, posle zauzeća Grčke i razorenja Korinta 146. godine pre n. e. zavetovao Herkulpobedniku. Na natpisu vojskovođa daje na znanje, kako se to obično dešava, da ovde ispunjava zavet koji je zamislio u toku rata. Neki oblici navode na pomisao da se ovde radi o dosta poznjoj kopiji prvobitnog natpisa.

L(ucius) Mummi(us) L(ucii) f(ilius) co(n)s(ul)
Duct(u) auspicio imperioque ejus Achaia capta

⁷⁰ C. I. L. I,² 626 = Dessau, 20 = Bücheler, 3 = Ernout, 129 = Ritschl, str. 51 A.

Corinto delete Romam redieit triumphans.
Ob hasce res bene gestas quod in bello voverat
Hanc aedem et signum Herculis victoris
Imperator dedicat.

Lucije Mumije, sin Lucijev, konzul. Pod njegovim rukovodstvom, okriltjem i zapovedništvo-
tvom Ahaja je bila osvojena. Posle razaranja
Korinta on se vratio u Rim kao pobedilac.
Povodom svojih uspeha, pobedonosni vojsko-
vođa, kao što se bio zavetovao za vreme rata,
posvećuje ovaj hram i kip Herkulu-pobedni-
ku.

Ova vrsta posveta, od kojih smo naveli dva
primera iz republičkog perioda, postala je broj-
nija pod carstvom.

Mnogobrojni epigrafski spomenici svedoče
nam o popularnosti istočnjačkih religija. Dois-
ta, doprinos epigrafije istoriji religije je za stari
vek od najveće važnosti. Ako se želi pratiti isto-
rija i evolucija ovog ili onog kulta, epigrafski
materijal ostaje nesumljivo jedna od osnova o-
vih proučavanja. Knjiga F. Cumont-a pod nas-
lovom *Textes et monuments figurés relatifs
aux mystères de Mithra*,⁷¹ unela je dosta svet-
losti u to kako treba pri proučavanju mitrinog
kulta u Rimskom carstvu koristiti istovremeno
natpise, književne tekstove i likovne spomeni-
ke, ova različita dokumenta koja objašnjavaju
jedni druge.

Mesta gde su otkriveni natpisi dopuštaju da
se od oblasti do oblasti prati rasprostranjenje
ovih misterija. Često broj epigrafskih tekstova
kazuje više nego njihova dužina. Period u ko-
jem je kult dominirao u nekom gradu ili nekoj
provinciji može da bude određen i datumom po-
svete. Naravno, treba biti obazriv i vešt u do-
nošenju zaključaka na osnovu datuma i važno-

⁷¹ Brisel 1899.

sti epigrafskog materijala. Natpisi nas takođe obavješavaju o organizaciji mitraističkih udruženja, o njihovom sastavu i administrativnom sistemu. Postoje spiskovi posvećenih (**cultores**) **D. I. M. dei invicti Mithrae** sa njihovom neprikosnovenom hijerarhijom; tu je navedeno i sedam stupnjeva kroz koje je vernik trebalo da redom prolazi.

Nasuprot tome, kratak, jezgrovit stil isključuje svaki detalj o ceremonijama koje se vrše u toku misterija, kao i o samom učenju koje su oni propovedali. Tu se treba obratiti književnim tekstovima, istina mršavim i neodređenim, no koji ipak pružaju podatke, sa uređenjem podzemnih kapela, **spelaea**, u kojima su se izvodili kulturni obredi, i o skulpturama koje su ukrašavale zidove ovih mitreja.

Tako je F. Cumont mogao da otkrije smisao i da odredi širenje ove iranske religije koja se rasprostirala na zapadu, naročito od doba Flavijevaca, a zatim uzela sve više maha pod Antoninima i Severima, tako da sve do sredine IV veka predstavlja najvažniji paganski kult. Sledeći kratak Mitrin natpis otkriven je u Würtembergu u blizini Heilbronn-a:

Soli invicto | Mitrae | sacrum | P. Nas[e]llius
Pr [oc]li | anus [7] leg(ionis) VIII Aug(ustae)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).⁷²

Nepobedivom Mitri-Suncu, P. Nazelije Prokljan, zapovednik (centurijon) VIII Avgustove legije, sa zadovoljstvom je ispunio svoj zavet.

U sledećem natpisu koji je otkriven u Fikulu, umbrijskom gradu darodavac je zavetovao bogu podzemnu kapelu sa statuama, žrtvenikom i svim potrebnim kulturnim predmetima.

Soli Invicto | Mithrae | Tiberius Claudius Ti-

⁷² Dessau, 4191.

beri filius | Thermodon spelaeum cum | signis et
ara | ceterisque | voti compos dedit.⁷³

Ime boga često se javlja u skraćenom obliku:
I. M, invictus Mithras, D. I. M., Deus invictus
Mithras, D. S. I. M, deus Sol invictus Mithras.

Cumont-ovo delo o Mitrinim misterijama
mogli bi njegovi sledbenici da nastave sa dru-
gim važnim kultovima koji bi zasluživali po-
sebne monografije. Tako je proučavanje likov-
nih spomenika i natpisa omogućilo nedavno M.
Melart-u i A. H. Kan-u⁷⁴ da prikažu, u naporedo
nastalim radovima, istočnjački lik boga porek-
lom iz malog grada Doliheja u Komageni, Jupi-
tera Dolihenus-a, starog sirskeg Baal-a, čiji su
se obredi takođe slavili u celom rimskom car-
stvu. Evo dva primera posvete ovom božanstvu
čijem se širenju kulta, od II veka naše ere, do-
prineli legionari. Prva posveta potiče iz Cibi-
numa, varošice u Dakiji:

I. O. M. D | EX PRAECEPTO | NUM. AESCU-
LAPI | SOMNO MONIT. VETURIUS MARCI |
AN. VET. L. XIII G. P. S. S. SVORQ⁷⁵

U razvijenom obliku se čita:

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) ex pre-
cepto num(inis) Aesculapi somno monit(us) Ve-
turius Marcian(us) vet(eranus) l(egionis) XIII
G(eminae) p(ro) s(alute) s(ua) suorumq(ue).

Jupiteru Dolihenu, neizmerno dobrom i neiz-
merno velikom, po zapovesti Eskulapa koji mu
se javio u snu, Veturije Marcijan, veteran tri-
naeste legije Gemine, za svoj spas i spasenje
svojih.

73 C. I. L. XI, 2684 = Dessau, 4223.

74 A. H. Kan, Juppiter Dolichenus, Sammlung der
Inschriften und Bildwerke, Lajden 1943. i P. Mer-
lat, Répertoire des inscriptions et monuments fi-
gurés du culte de Jupiter Dolichenus, Paris 1951.

75 C. I. L. III, 1614.

Česta je pojava da su paganska božanstva navodno objavljivala svoje želje ljudima pojavljujući im se u snovima; mnogobrojni stari kultovi primenjivali su tumačenje snova.

Sledeću posvetu, takođe nađenu u Dakiji, zaveštao je jedan carski rob za spas cara Karkale i njegove majke; natpis je mogao biti tačno datovan: 1. novembra 216. godine, zahvaljujući tome što je navedeno konzulstvo i dan kada je posveta postavljena.

[I(ovi)] O(ptimo) Maximo D(olicheno) | pro salute | imp(eratoris) M(arci) Aureli | Antonini Pii Augusti et Juliae | Aug(ustae) matri kastr(orum) | Achilleus eorum | dem servus kal(endis) novembr(ibus) | Sabino II et Anu | lino co(n)s(ulibus).⁷⁶

76 C. I. L. III, 1697.

GLAVA VIII

POČASNI NATPISI

Najstariji rimski počasni natpisi su **elogija** (nadgrobni natpisi u stihu) koji su stavljani ispod portreta predaka (**imagines majorum**) u atriju rimske kuće. Naročito od drugog Panskog rata, u Rimu su podizane statue u spomen slav-
nih pokojnika, a na njihovom postolju bila su urezivana elogija. Očigledno je da su takvi natpisi u uskoj vezi sa epitafima pisanim u čast članova čuvenih porodica (**gentes**) kao što su epitafi Scipiona koje smo ovde već ranije ispitivali.

Najstariji od elogija koji su dospeli do nas je natpis urezan na stubu govornice podignute u čast C. Duilija, konzula iz 206. godine povodom njegovih pomorskih pobeda nad Kartaginjanima. Ostala nam je jedna oštećena kopija ovog natpisa iz Avgustovog perioda.⁷⁷ Avgust je obnovio običaj da se ukazuje počast proslavljenim ljudima podizanjem statua u njihovu slavu, tako da su se oko Avgustovog foruma redom podizale statue onih koji su svojim zaslugama i junačkim delima doprineli veličini Rima. Na bazi ovih statua bila je ispisana elogija, čije su kopije pravljene u Rimu i drugim gradovima Italije. Pronađeno je mnoštvo ovih kopija u A-

⁷⁷ C. I. L. 12, 25 = Dessau, 65 = Ernout, 147.

recu i u Pompejima, a nedavno je P. Romanelli pronašao fragmente elogija slavnih Etruraca prilikom iskopavanja antičkih lukumonija (groblje etrurskih sveštenika - plemića) u Tarkviniji.⁷⁸

U *Inscriptiones Italiae*, značajnoj publikaciji koja je započeta još 1930. godine, predviđeno je da svaka oblast iz doba Avgusta ima svoju knjigu, a svaki znameniti grad svoje poglavlje. A. Degrassi je 1937. godine izdao Elogija u trećoj svesci trinaestog toma ove publikacije. Evo elogija Apija Klaudija Cekus-a koja je urezana na mermernoj ploči otkrivenoj u Arecu u XVI veku.⁷⁹

Ap(pius) Claudius | C(ai) f(ilius) Caecus | censor
co(n)s(ul) II dictator interrex III | pr(ector) II
aed(ilis) curulis II q(uestor) tribunus militum
III. Com | plura opida de Samnitibus cepit, | Sa-
binorum et Tuscorum exerci | tum fudit; pacem
fieri cum | [P]yrrho rege prohibuit. In censura
viam | Appiam stravit et aquam in | Urbem ad-
duxit. Aedem bellonae facit.

Na početku stoji u nominativu ime ličnosti kojoj se ukazuje počast, njeno poreklo i oznaka magistrature koje je vršio. Zatim, se pominju dela koja su proslavila njegovo ime: »On je oduzeo Samničanima više utvrđenih gradova on je naterao u begstvo vojske Sabinjana i Etruraca; osujetio je sklapanje mira sa kraljem Pirom. U toku svog cenzorstva on je izgradio Apijski put i sproveo vodu u grad. On je sagradio Belonin hram«.

78 Up. članak P. Romanelli-a u *Notizie degli Scavi* 1949, str. 193 i d. i J. Heurgon, *L'elogium d'un magistrat étrusque découvert à Tarquinia*, u *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 1951, str. 119 sq.

79 C. I. L. I², str. 192 = C. I. L. XI, 1827 = Dessau, 54 = Degrassi, 79.

Proslavljeno cenzorstvo Apija Klaudija Cerkus-a stavlja se u 312. godinu pre n. e. Nekoliko fragmenata ovog *elogium*-a pronađeno je u Avgustovom forumu u Rimu.⁸⁰

U vreme carstva počasnici natpisi slični su natpisima sa posvetama. Na početku natpisa stajalo je ime i titula ličnosti kojoj se ukazuje počast — obično u dativu, ponekad u genitivu — kojima je predhodila formula: *in honorem*. Kada je reč o caru sve njegove titule su opširno navedene, sa tačno navedenim brojem konzulstava koja je vršio, tribunskih vlasti, trijumfalnih dočeka koji su mu priređeni do trenutka pisanja posvete. Kada se radi o privatnom licu, posle imena sledi njegov *cursus honorum*, zatim, u nominativu, ime lica ili opštine koja daje da mu se natpis ureže ili statua podigne, a na trećem mestu izloženi su razlozi ukazivanja ove počasti tom licu, njegove vrline, zasluge, ova ili ona dela po kojima je slavan u otadžbini, što se izražava formulama: *pro singularibus erga civitatem nostram meritis, ob insignes liberalitates in rempublicam, ob eximiam adfectionem tam in singulos quam in universos cives...* itd. Natpis se često završava odlukom koja objašnjava razloge zašto je podignuta statua ili izrađen počasni spomenik, »*ex senatus consulto*« *EX S C; decreto decurionum D. D.* «ili se pominje onaj koji se brine oko izrade» *curam agente illo, C. A.*«, označava se i suma koja je bila potrošena tom prilikom (*pecunia publica, P. P. PEC. PUB; pecunia sua, P. S; de suo D. S.*

Kada ličnost u čiju je čast podignuta statua, prima na sebe sve izdatke i oslobađa opštinu troškova, na natpisu se to obeležava izrazima kao što su »*honore contentus, H. C; honore contentus sua pecunia posuit, H. C. S. P. P.; honore*

⁸⁰ Degrassi, 12.

usus impensam remisit, H. V. I. R.; sumptum remisit, S. R.; honore accepto impensam remisit, H. A. I. R.«.

Navedimo kao primer nekoliko počasnih natpisa. Evo jednog natpisa iz 112. godine n. e. urezanog na tri slične baze otkrivene u Rimu, sada na Trajanovom forumu.

S(enatus) p(opulus) q(ue) r(omanus) | imp(eratori) Caesari divi Nervae f(ilio) Nervae Traiano Augusto | Germanico Dacico | pontif(ici) max(imo) tribunicia | potest(ate) XVI, imp(eratori) VI, P(atri) p(atriciae), optime de republica | merito domo forisque.⁸¹

Posvetu su dali Senat i rimski narod caru Trajanu čije su sve titule opširno opisane i koji je bio, kako se na kraju teksta kaže, veoma zaslužan za državu kako u miru tako i u ratu.

Evo, sada, jedne posvete Marku Aureliju iz 176. godine n. e. Ona nam je sačuvana samo u rukopisima i to nepotpuno:⁸²

S(enatus) p(opulusque) r(omanus) imp(eratori) Caes(ari) divi Antonini fil(io) divi Veri Parthici Max(imi) fratri, divi Hadriani nep(oti) divi Traiani Parth(ici) pronep(oti), divi Nervae abnep(oti) M(arco) Aurelio Antonino Aug(usto) Germ(anico) Sarm(atico) pontif(ici) max(imo) tribunic(ia) pot(estate) XXX imp(eratori) VIII co(n)s(uli) III p(atri) p(atriciae) quod omnium ante se maximorum imperatorum glorias supergressus, belicosissimis gentibus deletis aut subactis . . .

Ovu posvetu je takođe učinio Senat i rimski narod caru Marku Aureliju čije se poreklo po-

81 C. I. L. VI, 959 = Dessau, 292.

82 C. I. L. VI, 1014 = Dessau, 374.

minje počevši od njegovog pra-pradede Nerve, i čije se sve titule nabrajaju. Poslednja, nedovršena rečenica veliča njegovu slavu: on je nadmašio slavu najvećih rimskih careva koji su mu predhodili, on je razorio ili pokorio najratobornije narode...

Najzad, evo, jednog natpisa nađenog u Tarragonu i posvećenog M. Porciju Aperu, čoveku koji je otpočeo vitešku karijeru u trenutku kada je posveta bila sastavljena.⁸³

M(arco) Porcio M(arci) f(ilio) Aniensi(i) (tribu) Apro duumviro praefec(to) fabr(um) trib(un)o milit(um) leg(ionis) VI Ferrat(ae) proc(uratori) August(i) ab alimentis flamini p(rovinciae) H(ispaniae) C(iterioris) provincia H(ispania) C(ite-rior).

Posle imena, porekla i tribe M. Porcija Apera redom su nabrajane počasti koje su mu date: gradska dužnost duumvira, služba praefectus fabrum-a koja čini prelaz između municipalnih počasti viteškog zvanja — pripravno ovlašćenje za viteško zvanje koje je on vršio pošto je bio vojnički tribun u 6-toj legiji Ferrata, — zatim, jedina dužnost viteškog zvanja koju je primio pre sastavljanja posvete — dužnost **procurator Augusti ab alimentis** i najzad, sveštenička dužnost flamina u provinciji Španiji Citerior. Natpis se završava imenom ove provincije koja je poklonila spomenik podignut u čast M. Porcija Apera.

83 C. I. L. II, 4238.

GLAVA IX

NATPISI KOJI SU UREZANI NA ZGRADAMA

Natpisi na javnim građevinama, hramovima, pozorištima, gradskim zidovima i kapijama, mostovima, slavolucima, vodovodima, stubovima **tituli operum publicorum** — bili su u početku istog tipa kao i počasni natpisi. Agripa koji je 27. godine pre n. e. posvetio Panteon, dao je da se na njemu ureže ovo: **M. Agrippa L. f(ilius) co(n)s(ul) tertium fecit.**⁸⁴ Natpis samo sadrži u nominativu ime ličnosti koja je dala da se podigne ili obnovi građevina i glagol koji označava ovde izgradnju **fecit**, a na drugom mestu obnovu **restituit**.

U doba carstva sastav natpisa postaje nešto složeniji. U početku natpisa može da stoji ime božanstva kome se spomenik daruje ili ime ličnosti kojoj se time želi da ukaže počast pa se tako počinje s formulom: **pro salute imperatoris, PRO SAL IMP; in honorem domus divinae, IN H D D.** Ponekad u početku natpisa stoji ime onoga koji je bio podstrekač radova, **ex auctoritate . . .** zatim se nabrajaju imena i titule onoga ili onih koji su dali da se spomenik podigne. Najzad dolazi, u akuzativu, ime spomenika koji je sagrađen ili koji je obnovljen: **aqueductum, arcum, forum, porticum . . .** U dru-

84 C. I. L. VI, 896 = Dessau, 129.

gom slučaju, pominje se stanje građevine pre početka novih radova: **vetustatae corruptum, longa aetate neglectum . . .**; navodi se ko je doneo odluku da se radovi započnu: **decreto decurionum, D. D; senatus consulto, S. C**; pominje se i ko daje novac za izgradnju, i najzad, jednim glagolom se izražava ideja građenja ili obnavljanja: **aedificavit, fecit, faciundum curavit, a solo fecit, renovavit, restituit . . .**

Natpisi koji su se urezivali na građevinama izvođeni su posebno brižljivo i lepo, a naročito, razume se, oni na važnim objektima, hramovima, trijumfalnim lukovima. U takvim slučajevima često su umetana i bronzana slova, ali ih je nestalo, jer su ih lakomi ljudi skidali i odnosili. Da bi se dobila slika o toj umetnosti i o brižljivosti i trudu koje su rimski kamenoresci značajki ulagali u ovaj posao, smatrao sam za korisno da iz istog Hübner-ovog dela priložim faksimile nekih natpisa koje ćemo ovde pomenuti.

Evo, pre svega, natpisa koji je pronađen na arhitravu ulaznih vrata Izidinog hrama u Pompejima.⁸⁵

N(umerius) Popidius N(umerii) f(ilius) Celsinus | aedem Isis terrae motu conlapsam | a fundamento p(ecunia) s(ua) restituit. Hunc decuriones ob liberalitatem | cum esset annorum sexs ordini suo gradis adlegerunt.

Numerije Popidije Celzin, Numerijev sin, dao je da se o njegovom trošku potpuno obnovi Izidin hram koji je zemljotres srušio. Članovi gradskog veća (decuriones) uveli su ga besplatno u svoj red zbog njegove darežljivosti, iako je bio samo šest godina star.

Zemljotres o kome je ovde reč nagovestio je katastrofu koja je 79. godine n. e. lavom, pepe-

⁸⁵ C. I. L. X, 846 = Dessau, 6367.

N·P·O·P·I·D·I·V·S·N·F·C·E·L·S·I·N·V·S
 A·E·D·E·M·I·S·I·D·I·S·T·E·R·R·A·E·M·O·T·V·C·O·N·L·A·P·S·A·M
 A·F·V·N·D·A·M·E·N·T·O·P·S·R·E·S·T·I·T·V·I·T·H·V·N·C·D·E·C·Y·R·I·O·N·E·S·O·B·L·I·B·E·R·A·L·I·T·A·T·E·M
 C·V·M·E·S·S·E·T·A·N·N·O·R·V·M·S·E·X·S·O·R·D·I·N·I·S·V·O·G·R·A·T·I·S·A·D·L·E·G·E·R·V·N·T

sl. 7 Natpis sa Izidinog hrama u Pompejima

lom i kamenjem progutala vesele kampanske gradove Pompeje i Herkulanum. Šesnaest godina pre toga, 63. godine, zemljotres je, doista, ozbiljno oštetiio Pompeje, u isto vreme kad i mnogobrojne druge gradove u Kampaniji. Grad Pompeji, obogaćen trgovinom i industrijom, nije dopustio da ga uništi ovaj udar sudbine i počeo je brzo da se obnavlja. Erupcija 79. godine uništila je grad koji se sav razlegao od vike radnika i zidara. Arheološkim iskopavanjima pronađene su mnoge građevine koje je u toku obnavljanja zadesio zemljotres. Natpis koji smo naveli je, kao što smo rekli, sa Isaeum-a, koji je najbolje očuvan od pompejanskih hramova i jedan od najznačajnijih Iseja grčko-rimskog sveta. Statue, ukrasi, obredni predmeti, otkriveni su u izvrsnom stanju i danas se nalaze u jednoj od sala Arheološkog muzeja u Napulju.

Hram se nalazi iza pozorišta, na jugu grada i ima **pronaos** i pravougaonu celu (**cella**) na uzdignutom podijumu. Njegova slika se nalazi u izvrsnom malom vodiču A. Maiuri-a, **Pompei**, koji je objavljen u seriji »Itinerari dei Musei e Monumenti d'Italia«. ⁸⁶ Ovaj hram, posvećen egipatskoj boginji Izidi, čiji su kult i obredi imali veliki uspeh u rimskom carstvu, bio je u potpunosti rekonstruisan, zahvaljujući plemenitosti jednog šestogodišnjeg deteta, koje su pompejanski senatori požurili da uvedu, putem **adlectio** u svoj stalež. To je bila počasna nagrada, koja je sigurno bila naročito prijatna ocu malog Numerija Popidiju Celzinu.

Različiti natpisi su urezani na spomenicima koje i danas postavljaju u Rimu.

Na bazama dva egipatska obeliska, koji su otkriveni, jedan u **Circus Maximus-u**, drugi na Marsovom polju, a koji su postavljeni u moder-

⁸⁶ 4. izd. 1945, tab. XVIII, sl. 32.

nim vremenima na Trgu naroda i na trgu Monte - Citorio nalaze se dva istovetna natpisa koja govore da ih je car Avgust posvetio Bogu Suncu između meseca jula 10. i jula 9. godine pre n.e.

Imp(erator) Caesar Divi f(ilius) | Augustus
| pontifex maximus | imp(erator) XII cō(n)s(ul)
XI trib(unicia) pot(estate) XIV | Aegipto im po-
testatem | populi romani redacta | Soli donum
dedit.⁸⁷

IMP·CAESAR·DIVI·F
AVGVSTVS
PONTIFEX·MAXIMVS
IMP·XII·COS·XII·TRIB·POT·XIV
AEGVPTO·IN·POTESTATEM
POPVL·ROMANI·REDACTA
SOLI·DONVM·DEDIT

sl. 8 Natpis sa obeliska na trgu Naroda u Rimu

Imperator Cezar Avgust, sin božanskog Julija, prvosveštenik, dvanaesti put imperator, jedanaesti put konsul, podaren sa četrnaest tribunskih vlasti, pošto je prisajedinio Egipat vlasti rimskog naroda, darovao je ovaj spomenik Suncu.

Plinije Stariji nas obaveštava⁸⁸ da je Avgust naredio da se ovi obelisci prenesu iz Egipta u Rim.

87 C. I. L. VI, 701, 702 = Dessau, 91.

88 N. H., 36, 71.

Evo natpisa koji je urezan na bazi jednog obeliska koji je Kaligula dao da se podigne u **Circus Vaticanus-u**⁸⁹ i koji je papa Sikst V preneo na trg Sv. Petra gde se i danas nalazi:

Divo Caesari divi Julii f(ilio) Augusto | Ti(berio) Caesari divi Augusti f(ilio) Augusto sacrum.⁹⁰

Posvećen božanskom Cezaru Avgustu, sinu božanskog Julija i Tiberiju Cezaru Avgustu, sinu božjeg Avgusta.

Tako Kaligula posvećuje ovaj obelisk uspomeni dvojice svojih predhodnika, Avgustu i Tiberiju; ovaj poslednji nije dobio posle svoje smrti titulu **divus**, koja je, međutim, bila data Avgustu.

Onaj ko na putu za Rimski forum prelazi preko Svetog puta, odmah mora da zapazi jedan od najslavnijih spomenika antičkog Rima, Titov slavluk, koji je bio podignut posle Titove smrti, kao uspomena na zauzimanje Jerusalema koji je ovaj car osvojio 70. godine n.e. Slavluk kakvog ga danas vidimo, potpuno je restaurisao arhitekt Valadier. Na bočnim unutaršnjim stranama jedinog otvora izvajani su reljefi koji predstavljaju carev trijumf posle pobe nad Jevrejima. Poznato je kakvo izuzetno mesto zauzimaju u rimskoj umetnosti ovi reljefi koje je izradio neki umetnik kome je pošlo za rukom da doživi predstavljenu gomilu ljudi i da prizorom u celini stvori iluziju dubine i perspektive. Lep i jednostavan natpis s posvetom urezan je na atici slavluka:

⁸⁹ Plinije, N. H., 36, 74.

⁹⁰ C. I. L. VI, 682 = Dessau, 115.

DIVO·CAESAR·DIVI·DIVI·LII·F·AVGVSTO
II·CAESAR·DIVI·AVGVSTI·F·AVGVSTO

SACRVM

sl. 9 Natpis sa obeliska u Vatikanu

SENATVS
POPVLVS·QV·EROMANVS
DIVO·TITO·DIVI·VESPASIANI·F·
VESPASIANO·AVGVSTO

Senatus populusque romanus | divi Tito divi
Vespasiani f(ilio) | Vespasiano Avgusto.⁹¹

Sasvim blizu Koloseuma, na antičkom putu koji je vodio od flavijevog amfiteatra do **Circus Maximus-a**, bio je podignut u IV veku veličanstveni triumfalni luk sa tri široka otvora. Njegova dekoracija, kako se to često dešava na spomenicima sa kraja rimskog carstva, bila je sastavljena od delova koji su pripadali različitim epohama i bila je predmet mnogobrojnih studija od kojih je najnovija od H. P. L Orange-a i A. von Gerkan-a, **Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens**⁹² Na obema stranama atike urezan je natpis koji govori o okolnostima pod kojima je slavoluk podignut:

Imp(eratori) Caes(ari) Fl(avio) Constantino
Maximo P(io) F(elici) Augusto senatus p(opulus)
q(ue) r(omanus) | quod instinctu divinitatis | mag-
nitudine cum exercitu suo | tam de tyranno qu-
am de omni eius | factione uno tempore iustis
| rempublicam ultus est armis | arcum triumphis
insignem dicavit.⁹³

Caru Cezaru Flaviju Konstantinu, najvećem, pobožnom i srećnom Avgustu, Senat i rimski narod posvetio je ovaj triumfalni luk, što je na podsticaj božanstva i veličinom svoje duše, osvetio državu od tirana i svih njegovih nedela, zahvaljujući pravednom oružju svoje vojske.

Ovde formula ima još izgled posvete, ovog puta Konstantinu Velikom, da bi se sačuvala uspomena na pobedu koju je on odneo 28. oktobra 312. godine nad svojim rivalom Maksencijem, nazvanim ovde tiraninom, u čuvenoj bitci kod Milvijskog mosta. Natpis rečima *instinctu divinitatis* aludira na poznato priviđenje koje je

91 C. I. L. VI, 945 = Dessau, 265.

92 Berlin, 1939.

93 C. I. L. VI, 1159 = Dessau, 694.

IMP·CAES·FL·CC·S·T·ANT·INO·MA·XI·MO
 P·F·AV·GV·S·T·O·S·P·Q·R·
 O·V·O·D·I·N·S·T·I·N·C·T·I·V·D·I·V·I·T·A·T·I·S·M·E·N·T·I·S
 M·A·G·N·I·T·V·D·I·N·E·C·V·M·E·X·E·R·C·I·T·V·S·V·O·S
 T·A·M·D·E·T·Y·R·A·N·N·O·Q·V·A·M·D·E·O·M·N·I·E·T·V·S
 F·A·C·T·I·O·N·E·V·N·O·T·E·M·P·O·R·E·I·V·S·T·I·S
 R·E·M·P·V·B·L·I·C·A·M·I·V·L·T·V·S·E·S·T·A·R·A·M·I·S
 A·R·C·V·M·T·R·I·V·M·P·H·I·S·I·N·S·I·G·N·E·M·D·I·C·A·V·I·T

sl. 11 Natpis sa Konstantinovog luka

Konstantin imao i koje ga je, kako se tvrdi, zajedno sa njegovim genijem dovelo do pobjede⁹⁴

Neki spomenici su od naročite važnosti za poznavanje saobraćajne mreže rimskog carstva, a to su miljokazi. Duž antičkih puteva bile su označene sve milje, što znači da su deonice puteva bile odvojene razdaljinom od 1480 metara koje su se sastojale od kamenih stubova visine 2 do 3 metra i prečnika od 0,50 do 0,80 metara. Najpotpunije obaveštenje o ustanovljavanju i ograničavanju rimskih puteva dao je A. Grenier u VI - 1 tomu *Manuel d'Archeologie pré-historique, celtique et gallo - romaine* od J. Dechelette-a.⁹⁵

Na miljokazima su najčešće različiti natpisi što zavisi od raznih okolnosti. Tom XVII C.I.L.-a koji je u pripremi, grupisaće sve do sada poznate natpise rimskih miljokaza. Najčuveniji miljokaz posvetio je P. Popilije Lena, konsul iz 132. godine pre n.e. na Popilijevom forumu, a danas se nalazi u Poli u Lukaniji. Ovaj natpis je pravi Popilijev *elogium*⁹⁶ i njegov faksimil se nalazi u već navedenom delu Ritschl-a (pl. LI bis).

Međutim, ovde je reč o jednom izuzetnom slučaju. Najčešće miljokaz nosi brojni znak koji označava broj milja koji razdvaja mesto gde je postavljen od početne ili završne tačke puta (ovaj broj ima ili nema siglu *M.P. milia passuum*); pored toga, na miljokazu je obično i ime

94 Up. A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris 1932.

95 Pariz 1934.

96 C. I. L. I², 638 = X, 6950 = Dessau, 23 = Ernout, 131. Istorijski komentar u knjizi H. G. Pflaum-a koji obrađuje rimske službe: *Essai sur le cursus publicus sous le Haut Empire Romaine*, str. 53 sq., u *Mémoires présentés à l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres*, t. XIV, Paris 1940.

magistrata ili cara koji je dao da se iz
 U Galiji i Gornjoj Germaniji razdaljine
 sto bile računane ne u običnim miljama već u
 miljama — L ili LEUG, leugas koje su pred-
 stavljale meru od 2222 metra. U okviru razma-
 ka miljokaza, tabellarii je trebalo da obeležava-
 vaju stadije; stadij je merio u početku 148,50 m
 a zatim 8 stadija u jednoj milji. Natpisi na mi-
 ljokazima, daju, kako koji, uopšteno ili potpu-
 no podatke o početku i svršetku puta, o stanju
 puta pre popravke, o teškoćama na koje se na-
 ilazilo prilikom njegove izrade, isto tako daju
 imena magistrata koji su određeni da nadgle-
 daju izvršene radove.

Jedna druga vrsta međa pokazuje granice
 javnih ili privatnih zemljišta; tako su međaši
 (cippus-i) služili za obeležavanje deonica korita
 Tibra. Razdaljina od jednog do drugog cippus-a
 označena je formulom R. R. PROX. CIP. P...
 r(ecta) r(egione) prox(imo) cip(po) p(edes)... Pi-
 tanje tibarskih cippus-a proučio je u doktorskoj
 disertaciji (odbranjenoj 1951. godine) J. Le
 Gall⁹⁷ Granice između naroda, gradova i terito-
 rijalnih oblasti bile su takođe obeležene međa-
 ma sa natpisom.

Zemljište oko kolonija bilo je podeljeno u
 pravilne parcele, nazvane centurije, koje je dr-
 žava dodeljivala ljudima raznih staleža. Tragovi
 ovih centurija nalaze se i danas na tlu mnogih
 oblasti, kao recimo, u Severnoj Italiji i Africi.
 Snimanjem iz vazduha omogućeno je da se sa-
 gledaju čitavi obrisi ovih antičkih zemljišnih
 podela. Ovo je izneo vrlo jasno pukovnik J. Ba-
 radez u svojoj knjizi, *Fosatum Africae*⁹⁸, a epi-

97 Cipusi Graha obavestavaju nas o agrarnoj aktiv-
 nosti braće Graha, Up. J. Carcopino, *Autour des
 Gracques, Etudes critiques*, Paris 1928.

98 Alžir 1949.

grafija nas je upoznala sa oznakama antičkih katastarskih planova. Novim iskopavanjima će se restituisati mnogi delovi katastra iz oblasti Orange-a. U vezi s ovim treba pogledati saopštenje A. Piganiol-a, *Sur un fragment nouveau du cadasre d'Orange*.⁹⁹

Katastar Orange-a predstavljen je u vidu table presečene s leva na desno *kardo-m*, a od gore na dole *decumanus-om*. Ona je podeljena na četvorougaonike od 200 jugera i svaki od njih predstavlja jednu centuriju. Natpis označava za svaku centuriju da li ona čini deo za zemljišta koje je dodeljeno još u vreme osnivanja kolonije (nazvanog *extr(ibus) tributario*), isključenog iz *ager tributarius-a*) zemljišta koje je vraćeno Trikastinima, prvobitnim vlasnicima zemlje (*Tric(astinis) redd(iti)*), ili zemljište koje je pripadalo koloniji *reip(ublicae) col(oniae)*, ili koje je iznajmljeno privatnim licima po tarifama koje su označene sa velikom tačnošću.

Ovaj gradski dokument potiče iz vremena vladavine Vespazijana¹⁰⁰ i ceni se da je »isto toliko dragocen za istoriju galske zemlje koliko i za istoriju agrarne republike Rima«.

99 *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles Lettres*, 1950, str. 60 i d.

100 To znamo sa natpisa iznad katastra. Up. A. Piganiol, *ibid.*, 1951, 1, str. 89.

GLAVA X

JAVNI I PRIVATNI SPISI

Javni i privatni spisi sa kojima su nas upoznali natpisi, sadrže jedan od najdragocenijih delova epigrafskog materijala koji je dospeo do nas. Ali, prostor kojim raspolazemo ne dozvoljava nam da detaljno proučimo različite vrste ovih spisa. Njihov način sastavljanja nije čisto epigrafski; mnoštvo ovih natpisa pojavljivalo se u pravnim tekstovima i kod starih pisaca. Evo samo nekoliko veoma uopštenih uputa u vezi s ovim.

Tekst zakona i plebiscita koji su nam poznati iz epigrafije, objavljen je u mnogim zbirkama, posebno u zbirci P. F. Girard-a, **Les textes de droit romain**.¹⁰¹ Zakoni i plebisciti sadrže tri dela: **praescriptio** koja iznosi detaljno okolnosti glasanja, sam tekst zakona, i najzad, **sanctio**, koja tačno određuje način saglasnosti zakona sa ranijim propisima. Među zakonima sa kojima nas je epigrafija upoznala jedan od najčuvenijih je **Lex Julia municipalis** koji potiče iz 45. godine pre n.e., a koji je pronađen u blizini Herakleje u Lukaniji. U njemu Cezar određuje gradsko municipalno uređenje u celom carstvu.¹⁰² Municipalni zakoni iznose statut name-

101 6. izd. G. Senn, Paris 1937.

102 C. I. L. 12, 206 = Dessau, 6085.

njen ovom ili onom gradu, kao što su zakoni **Salpensana** i **Malacitana**, koje je odobrio Domician 81 i 84. godine n.e. namenjen španskim municipijama **Salpense** i **Malake**.¹⁰³

Isto tako i senatske odluke sastavljene su iz tri dela i imaju uvod, izkaz- **relatio** t.j. predlog senatu podnesen od strane predsednika i, najzad, samu odluku senata. **Relatio** se završava rečima koje ukratko izlažu pitanje postavljeno skupštini: **quid de ea re fieri placeret**, Q.D.E.R. F. P.; odluka počinje formulom koja najavljuje doneto rešenje: **de ea re ita censuerunt**, D.E.R. I.C. Izvesne senatske odluke (**senatus consultus**) poznate su nam iz pisma magistrata; tako je čuvena senatska odluka o Bahovim praznicima koja potiče iz 186. godine pre n.e. a sačuvana je u pismu koje su konzuli poslali stanovnicima **ager Teuranus-a** u **Bruttium-u**.¹⁰⁴

Za vreme carstva zakonodavna moć cara izražava se ili putem **leges rogatae** koje je on izdejtvoovao od biračke skupštine, komisije ili putem senatskih odluka koje je izdejtvoovao svojim govorima u senatu, ili zakonskom odlukom neposredno obnarodovanom. Učeni govor koji je održao Klaudije u senatu 48. godine n.e. zalažući se za dodeljivanje **ius honorum-a** prvaci-**ma (primores)** cisalpijske Galije, ilustruje drugi od ovih postupaka; govor je pronađen na jednoj velikoj bronzanoj ploči otkrivenoj u Lionu 1528. godine¹⁰⁵ Carske ustavne odluke imaju više oblika. **Edicta** izriču opšta administrativna

103 C. I. L. II, 1963 i 1964 = Dessau, 6088 i 6089.

104 C. I. L. I², 581 = X, 104 = Dessau, 18 = Ernout, 126.

105 C. I. L. XIII, 1668 = Dessau, 212. Up. Ph. Fabia, *La table claudienne de Lyon*, Lyon 1929, i J. Carcopino, *Points de vue sur l'impérialisme romaine*, Paris 1934, str. 159.

pravila **Mandata** su uputstva koja car daje svojim činovnicima. **Decreta** su pravne odluke koje car donosi. **Epistolae** ili **rescripta** sadrže odgovore koje daje vladar na traženje obaveštenja od strane javnog ili privatnog lica.

Važnost ovih raznih tekstova je izuzetno značajno za istraživače Rima. Bronzana ploča nedavno otkrivena u Magliano-u, u oblasti etrurskog grada Hebe, otkriva nam tekst jedne **lex rogata**, koja se datira u početak 20.-te godine n.e. Ovaj tekst se odnosi na zvanične počasti namenjene da ovekoveče uspomenu na Germanika koji je nedavno umro. Ova **rogatio** daje važna obaveštenja o mehanizmu izbora glavnih magistrata u doba Tiberija, a naročito o zakonskoj proceduri **destinatio**, koja je bila zvanična ocena kandidata na izborima. Tek što je objavljen, ovaj zakon¹⁰⁶ je izazvao mnogobrojne studije i komentare među kojima treba pomenuti one od W. Seston-a i F. de Visscher-a.¹⁰⁷

Među **leges datae** koje neposredno obnaroduje car, od velikog su interesa dokumenti koja sadrže vojničke diplome. Ove diplome su bile prepisi carskog zakona koji se neposredno daju zainteresovanima. Ovim diplomama se dodjeljuje građansko pravo posle odsluženog roka **honesti missio** - veteranima stranog porekla, ili se daje pravo na zakonski brak (**jus conubii**) sa ženama stranog porekla veteranima koji su bili rimski građani. Taj zakon je bio urezan u bronzi i izložen na Kapitolu u Rimu, a od Do-

106 Od U. Coll-a u *Notizie degli Scavi* 1947, str. 49 i d.

107 Up. W. Seston, *La table de bronze de Magliano et la réforme électorale d'Auguste*, *Comptes rendus de l'Acad. des Inscriptions et Belles Lettres* 1950. str. 105 i d. i F. de Visscher, *La table de Héba et la décadence des comices centuriates*, *Revue historique du Droit français et étranger*, janvier-mars 1951.

micijanove vlade na Palatinu iza hrama Božanskog Avgusta, dok je diploma, uz prepis teksta zakona navodila i ime vojnika kome je diploma predata i bila urezivana na dve jednake bronzane pločice koje su se držale metalnim žicama. Spoljna strana jedne od ovih pločica predstavljala je prepis diplome, a spoljna strana druge nabrajala je imena sedam rimskih građana koji su jamčili za tačnost prepisa i istinitost teksta. H. Nesselhauf je grupisao sva *diplomata militaria* u šesnaestom tomu *Corpus-a* koji je objavljen 1936. godine.

Evo teksta vojničke diplome koju je car Galba dao 68. godine jednom veteranu iz legije I Adiutrix:

Ser(vius) Galba imperator Caesar August(us) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) (co (n) s(ul) des(ignatus) II veteranis qui militaverunt in legione I Adiutrice honestam missionem et civitatem dedit,

SER·GALBA·IMPERATOR·CAESAR·AVG·PONTI
MAX·TRIBVNI·CIA·POTEST·CO·S·DES·IG·II
VETERANIS·QVI·MILITAV·ERVNT·IN·LEGIONE

sl. 12 Vojna diploma dodeljena od Galbe: fragment

quorum nomina subscripta sunt, ipsis, libertis posterisque eorum et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civitas iis data, aut siqui caelibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas. A(nte) d(iem) XI K(alendas) Ian(uarias), C(aio) Bellico Natale, P(ublio) Cornelio Scipione co(n)s(ulibus).

Diomedii Artemonis f(ilio) Phrygio [L]audic(ea).

Descriptum ex recognitum tabula aenea quae fixa est Romae in Capitolio in ara gentis Iuliae.¹⁰⁸

Tekst je propraćen imenima sedmorice građana koji služe kao jemci dokumentu.

Car Servije Galba Cezar Avgust prvosveštenik, podaren tribunskom vlašću, po drugi put naimenovan za konzula, dao je zaslužen odmor i građansko pravo veteranima koji su služili u I legiji Adiutrix i čija su imena dole navedena, njima samima, njihovoj deci i njihovim potomcima i pravo zakonskog braka sa ženama koje su imali u trenutku kada im je građansko pravo bilo dato, ili za neženjene, sa onima kojima će se docnije oženiti, pod uslovom da svaki ima samo jednu. 22 decembra, pod konzulstvom K. Belika Nataala i P. Kornelija Scipiona.

Data Diomedu, Artemonovom sinu Frigijcu iz Laudike.

Prepisano i overeno prema bronzanoj ploči koja se nalazi prikovana u Rimu na Kapitolu, na žrtveniku gensa Julija.

Ova diploma je nađena u Stabima. Dve slične diplome, ali koje, naravno, sadrže druga imena korisnika zakona i potpisnika, bile su pronađene: jedna isto tako u Stabima¹⁰⁹ a druga na

108 C. I. L. III, str. 847 = X, 770 = XVI, 7 = Dessau, 1988.

109 C. I. L. III, str. 848 = X, 771 = XVI, 8

Sardiniji.¹¹⁰ Iz ove poslednje dajemo, po Hübner-u, snimak prvih redova. Vojnici legija su po opštem pravilu rimski građani. Međutim, kako je ovde *civitas* dodeljena sa *honesta missio* veteranima I legije *Adiutrix*, to znači da je nju regrutovao Neron od vojnika flote koji nisu bili rimski građani. Isto je sa legijom II *Adiutrix* koju je sastavio nešto docnije Vitelije. Više od dve trećine diploma do kojih smo došli, odnose se na vojnike iz *auxilia*; druge sadrže, u raznim razmerama — *classiarii* — vojnike iz I i II *Adiutrix*; *equites singulares*, vojnike gradskih trupa (kohorti), pretorijance, ni jedan za legionare.

O dodeljivanju diploma, što je vrlo osetljivo pitanje, raspravljao je na kraju u već pomenu-toj tezi M. Durry na str. 290 i dalje.

Među carskim dokumentima Avgustov apologetski opis njegovih sopstvenih dela — koji je bio izložen posle njegove smrti ispred njegovog mauzoleja — zauzima jedno od najodabranijih mesta. Poznajemo ga preko urezanih prepisa u mnogim gradovima Galatije, a naročito na hramu Rome i Avgusta u Ankari. Tekst i komentar nalazi se u izdanju J. Gage-a, *Res gestae divi Augusti*.¹¹¹

U mnogobrojne dokumente koje izdaju magistrati spadaju *edicta* u kojima oni iznose pravila koja ocenjuju primenu u tumačenju zakona; *rescripta* — odgovori na savetovanju ili molbe; *decreta* ili *sententiae* — odluke usvojene u određenim okolnostima. Najstariji od ovih dokumenata je odluka koju je doneo Emilije Paul 189. godine pre n.e. tada pretor onostrane Španije;

110 C. I. L. III, str. 1958 = X, 7891 = XVI, 9

111 Publications de la Faculte des Lettres de Strasbourg, textes d'études V, 2. izd. 1950.

urezana je na bronzanoj ploči koja je bila otkrivena u blizini Gada, a danas se nalazi u Lu-vru.¹¹² Najčuvenija je, svakako, već navedena poslanica konzula iz 186. godine pre n.e. koja sadrži senatsku odluku koja se odnosi na Bahove praznike.

Javni spisi rimskog naroda naročito su poučni za hronologiju istorije Rima. Konsularni kalendari nabrajali su imena konsula, diktatora i njihovih *magistri equitum-a*, imena vojničkih tribuna sa konsularnom vlašću i censora; pobjednički kalendari navodili su imena pobjednika sa datumom i mestom njihovih pobjeda i ime naroda koje su oni pobjedili. Ponekad su dodate naknadne pojedinosti. Takve kalendare sastavljali su ili država ili gradske samouprave, ili pak, sveštenička udruženja. Najpoznatiji od njih su konsularni i pobjednički kalendari koji su nađeni na forumu u fragmentima, a koji su preneti u muzej Konzervatora na Kapitolu — dobili su ime Kapitolski kalendari. Oni su objavljeni u prvoj svesci *corpus-a*,¹¹³ ali njihovo proučavanje je obnovio A. Degrassi u delu *Inscriptiones Italiae*.¹¹⁴ Bilo je opšte prihvaćeno da su se kalendari nekada nalazili u palati Regia u stanu prvosveštenika pričvršćeni za zidove, ali je A. Degrassi vrlo ubedljivo dokazao da su kalendari ustvari, bili prikvačeni na Avgustovom slavoluku čiji temelji još postoje na Forumu između hrama Kastora i Poluska i hrama božanskog Julija. O datovanju sastavljanja ovih kalendara koji obuhvataju samo određene periode rimske istorije, još uvek se raspravlja¹¹⁵

112 C. I. L. I², 614 = II, 5041 = Dessau, 15 = Ernout, 125.

113 2. izd. 1893 — 1918.

114 Vol. XIII, fasc. 1, Rome 1947.

115 Up. prikaz Artur-a E. i Joyca S. Gordon-a na Degrassi-evu publikaciju u *American Journal of Archaeology*, vol. 55, no 3, juli 1951, 278.

Epigrafija nam je isto tako sačuvala spise koji se odnose na rimsku legiju. U kalendarima se nalazio spisak dana u godini sa naznačenim praznicima i sa oznakama verskog karaktera za svaki pojedini dan. Bilo je kalendara koji su isticale gradske opštine, udruženja, privatna lica, i koji su bez sumnje, bili prepisi kalendara koje je sastavilo udruženje prvosveštenika, vrhovni upravnici religije i njenih odreda. Svaki dan je označen jednim slovom, skraćenicom jedne reči koja pokazuje njegovu suštinu: F, f(ustus) za dane u kojima su rimski sudovi radili; N, n(e-fustus) za dane u kojima sudovi nisu radili, C, c(omitatus) za dane kada se mogao sazivati narod, EN en(dotercisus) za dane u kojima jutrom i večerom nisu radili sudovi, a sredinom dana su radili, NP, n(efas) (feriae) p(osteriores) za dane kada sudovi nisu radili i koji su činili deo dnevnog odmora dodatog prvobitnom rimskom danu odmora, po nedavnoj uspeloj pretpostavci J. Paoli-a.¹¹⁶ *Menologia rustica* su kalendari u kojima su označeni poljski radovi koji odgovaraju različitim godišnjim dobima. Isto tako došli smo do nekih zakona o osvećenju hramova i žrtvenika, kao i do spisa i kalendara mnogih sveštenečkih udruženja. Spisi Arvalske braće puni detaljnih pojedinosti o bogoslužjenju ovog udruženja, pronađeni su zahvaljujući nizu uzastopnih iskopavanja, a ponovo ih je izdao E. Paoli,¹¹⁷ ali je izdanje, nažalost, nepotpuno. Spisi igara o proslavi stogodišnjice nisu od manjeg interesa za istoriju rimske religije.¹¹⁸

Među dokumentima koji se odnose na vojsku, treba navesti izvesne spiskove vojnika, koji sa-

116 *Revue des Etudes Latines* 1951, str. sq.

117 *Acta fratrum Arvalium*, Bologne 1950.

118 Dessau, 5050 i 5050a. Up. J. Gagé *Recherches sur les Jeux seculaires*, Paris 1931.

drže njihova imena, oznaku njihove tribe, njihovog zavičaja, a često i njihov čin. Govor koji je održao car Hadrijan u Lambezi 129. godine pred svojim trupama, delimično je sačuvan na jednoj bazi nađenoj u Lambezi, sada u muzeju u Luvru.¹¹⁹ Takođe iz Lambeze potiču pravila udruženja podoficira (*cornicines* i *tubicines*).

Gradska dokumenta su različitog sastava; letopisi (kalendari) beleže iz godine u godinu ime magistrata koji služi, albumi su sastavljeni od spiska gradskih senatora raspoređenih po kategorijama — takav je album iz Timgada —; odluke mesnih senata sastavljene su na isti način kao i senatske odluke. Čuveni natpisi poznati pod imenom *Cenotaphia Pisana*¹²⁰ reprodukuje dve odluke koje je doneo senat iz Pize povodom počasti koje su ukazane Avgustovim usvojenim sinovima Gaju i Luciju Cezaru, od kojih je prvi umro 2. a drugi 4. godine n.e.

Table patronata, često sastavljene u vidu gradskih odluka, predočavaju nam dokumente kojima gradske opštine (municipije) ili kolonije biraju jedno određeno lice za patrona i zasnivaju sa njim odnose uzajamnog gostoprimstva i zaštite. Neki gradski dokumenti donose dragocena obaveštenja o ekonomskom životu carstva; tako se tabla iz Veleia¹²¹ i ona iz *Ligures Baebiani*¹²² odnose na finansiranje Trajanovih ustanova za ishranu, zahvaljujući prihodu intabulacionih zajmova na nepokretnine i izveštavaju

119 C. I. L. VIII 18042 = Dessau, 2487. Up. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique*, 2. izd. Paris 1912.

120 C. I. L. XI, 1420, 1421 = Dessau, 139, 140.

121 C. I. L. XI, 1147 = Dessau, 6675.

122 C. I. L. IX, 1455 = Dessau, 6509.

nas o karakteru zemljišne svojine na početku II veka n.e.¹²³

Tekstovi koji se odnose na udruženja formalno su slični municipalnim aktima koja ustvari i podržavaju, bilo da su u pitanju kalendari, albumi ili dekreti.

Od privatnih spisa malo nam je primeraka sačuvano, jer su bili urezani na materijalu koji nije bio postojan. Već smo rekli nekoliko reči — o nizu voštanih tablica nađenih u Pompejima, na kojima su ispisane priznanice bankara L. Cecilija Jukunda i o primercima otkrivenim u Transilvaniji koji predstavljaju ugovore o prodaji i poslovne ugovore zaključene između 131 i 167 godine u jednom rudarskom srezu Dakije. Jedna voštana tablica otkrivena na severu Holandije predstavlja ugovor zaključen između jednog rimskog građanina, bez sumnje vojnog liferanta, i jednog seljaka iz Friza o kupovini jednog vola. Dokument potiče verovatno iz doba vladavine Klaudija.¹²⁴ Pokojni Albertini počeo je proučavanje jednog niza drevnih pločica otkrivenih u blizini Tebese. Ispisane su mastilom i predstavljaju privatna dokumenta iz godine 484—496. Ova dokumenta čije se proučavanje stavlja u graničnu oblast između paleografije i epigrafije predmet su danas jedne zajedničke publikacije.¹²⁵

123 Up. F. G. de Pachtere, *La table hypothécaire de Veleia, études sur la propriété foncière dans l'Apenin de Plaisance*, Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes, 128, Paris 1920.

121 Up. E. Cuq. *Une tablette à la cire du musée de Leeuwarden*, u *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et Belles Lettres*, 1919, — 265 i d.

125 Up. Ch. Courtois. L. Leschi, Ch. Perrat i Cl. Saumagne, *Tablettes Albertini, actes privés de l'époque vandale (fin du Ve siècle)*, Paris 1952.

GLAVA XI

NATPISI NA RAZNIM PREDMETIMA

Na kraju svake sveske *Corpus-a* pod naslovom *instrumentum* grupisani su prirodni predmeti različite namene koji nose neki natpis. Mnogo kraća i sa sadržajem mnogo suvoparnijim i skromnijim od natpisa koje smo do sada, proučavali, ova dokumenta izazivaju, međutim, živo interesovanje i donose nam mnogobrojna obaveštenja o nekim vidovima društvenog, ekonomskog i religioznog života Rima.

Veliki komadi mramora pronađeni u starim kamenolomima ili u rimskom *emporium-u* na Tibru, nose natpise sa označenim brojem vađenja mramornih blokova, daju obaveštenja o kamenolomu ili radionici odakle mramor potiče, navode konzula te godine, imena službenika koji su nadgledali rad, i cara kome je kamenolom pripadao.¹²⁶ Gomile olova nađene na raznim stranama carstva nose urezana imena cara i mesta gde je metal bio izvađen.¹²⁷

Mnogobrojni crepovi i opeke koji igraju vrlo važnu ulogu u rimskom građevinarstvu imaju horizontalne žigove, a počev od II veka n.e. žigovi su raspodeljeni u tri koncentrična kruga. Tada se natpis čita počinjući spoljnim, nastav-

126 Dessau, 8713 do 8725.

127 Dessau, 8706 do 9711.

ljajući središnjim i završavajući unutrašnjim krugom. Natpis na opeci ili crepu (**opus doliare**) O.D., OPUS DOL daje različita obaveštenja: on označava oblast odakle potiče glina (**ex, de praediis illius, EX DE P, PR, PRAED**), fabriku ili radionicu gde su se oni izrađivali (**ex, de figlinis illius, EX, DE F. FIG, FIGLIN, ex de officina illius, EX, OF, OFIC** ili kasnije samo **OF, OFF**). Ovim oznakama se ponekad dodaje konsulski datum. Opeke i crepovi koje su vojnici upotrebljavali za izgradnju svojih kasarni nose imena njihove čete, kohorte, legije, vojske. H. Bloch je pokazao u mnogobrojnim člancima važnost ovih žigova za istoriju rimskog građevinarstva.¹²⁸

Natpisi na vodovodnim cevima (**fistulae plumbeae aquariae**) daju nam, takođe, konsulske datume i bogati su obaveštenjima koja se tiču organizacije vodovodne službe u Rimu i u municipijama. Na njima se čita ime cara (kada su cevi bile uključene u vodovodnu mrežu), ime **procurator aquarum-a** koji je rukovodio ovom složbom, ime **officinator-a** koji je rukovodio izgradnjom, ime roba koji je izvodio radove. Cevi privatne proizvodnje nose ime vlasnika radionice ili ime izrađivača.

Na vazama i lampama od gline, na malim predmetima od metala ili stakla, natpisi su veoma retki i najčešće se sastoje od oznaka radionice, podrazumevajući tu ime ili prezime izrađivača ispisano svim slovima ili skraćenicom u nominativu (često praćeno sa **fecit, F, FE, FEC**) ili u genitivu (ponekad praćeno izrazima kao što su: **manu officina, figulina**). Ove oznake

128 H. Bloch, I bolli laterizi e la storia edilizia romana, u Studi e materiali del Museo dell' Imperio Romano Rome 1947.

najčešće se nalaze na dnu vaze i žižkova i proizvedene su otiskom žiga, pečata na još svežoj glini. Mnogobrojni potpisi ove vrste omogućavaju da se po provincijama prati istorija umetnosti *terra-sigillatae*, t. j. glinenih predmeta ukrašenih reljefom.

Istorija radionica u Arecu iz kojih su izašle mnogobrojne vaze ili žižkovi od crvene gline ukrašene finim i nežnim figurama, razjašnjena

D·GALLISESTIFRAG
ISADASPRITVDI

D·GALLISESTIFRA
GISADINPTLIPPIT

D·GALLISESTIPE
NICILLE·AD·LIPP

D·GALLISESTI
DIYNVADASP

sl. 13 Pečat očnog lekara u Remsu

je zahvaljujući potpisima lončara; oni se pojavljuju, od Avgustovog doba, unutar pečata u obliku noge, *in planta pedis*. Poslednje od mnogobrojnih dela koja pišu o aretinskoj *terra sigillata-i* i o potpisima njenih tvoraca je delo H. Dragendorff-a i C. Watzinger-a, *Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen*.¹²⁹ Na isti način može se pratiti istorija galorimskih radionica iz Grofesenka i Lezua.

¹²⁹ Reutlingen 1948.

Isti predmeti pokazuju ponekad i različite natpise osim ovih potpisa na kojima se čitaju kratke rečenice koje izražavaju želju ili poziv na pijanku, a koji su slikani ili urezivani pre ili posle pečenja. Neki crepovi nađeni u Grofesenku predstavljaju grafite; to su nizovi brojeva i imena, pravi računi ili bilansi, koji prikazuju proizvodnju vaza iste serije iz ove ili one radionice. Ovi grafiti sadrže mešavinu galskih i latinskih reči. Proučavanje njihovog jezika unelo je nove elemente u naše poznavanje galskog jezika. Njihove reprodukcije se nalaze u knjizi F. Hermet-a.¹³⁰ Nova iskopavanja svake godine donose i nove grafite.

Na ukrašenim vazama ponekad se nalaze i imena predstavljenih figura ili neke primedbe koje se odnose na predstavljene scene.

Pronađen je veliki broj žigova ili pečata koji su služili za utiskivanje potpisa u glinu. Na njima su slova, prirodno, obrnuta i napisana s desna na levo, tako da na vazi budu otisnuta pravilno i sleva na desno. Među ovim signacula-ma izvestan broj čine pečati očnih lekara koji su, gotovo svi, pronadjeni u Francuskoj. To su male pravougaone kamene ploče na čijim se ivicama nalaze natpisi udubljenih slova. Oni navode ime ocnog lekara koji ih je upotrebljavao, ime leka i ime bolesti koju je ovaj lek trebalo da izleči. Ovde dajemo faksimile natpisa na jednom pečatu ocnog lekara. Pečat je nađen u Remsu, a objavili su ga i protumačili A. Héron de Villefosse i H. Thédent u knjizi *Cachets d'oculistes romains*.¹³¹ Natpis se čita na sledeći način:
D(ecimi) Galli Sest(i) [s]frag(s) ad aspritudi(nem)

130 F. Hermet, *La Graufesenque*, 1 vol. teksta i 1 vol. tabli, Pariz 1934.

131 1882, I, str. 68, tab. VI. Up. C. I. L. XIII, 3, fasc. 2, 10021, 76.

D(ecimi) Galli Sest(i) [s]frag(is) ad impet(um)
lippit(udinis)

D(ecimi) Galli Sesti penicil(lum) le(ne) ad
lipp(itudinem)

D(ecimai) Galli Sesti divinu(m) ad asp(ritudi-
nem).

Evo kako, po mišljenju stručnjaka koji su objavili ovaj natpis, treba razumeti ova četiri recepta očnog lekara Decima Gala Sesta:

Melem za oči koji se stavlja spolja protiv granulacija očnih kapaka.

Melem za oči za akutan period zapaljenja oka.

Šarpija protiv zapaljenja oka. Božanski melem za oči protiv granulacija očnih kapaka (Melem za oči koji se stavlja spolja poznat nam je iz Galijenovih spisa).

Na metalne predmete takođe su često stavljali svoje potpise njihovi izrađivači. Jedna zlatna kopča koja potiče sa početka VI veka pre n. e. nosi najstariji latinski natpis za koji se zna: na njemu se čita: Manios međ: fhe: fhaked: Numasioi.¹³² Slova su obeležena s desna na levo. Arhaične i dijalektske osobine ovoga natpisa ne sprečavaju da se lako prevede: Manius me fecit Numerio, Manijo me je napravio za Numerija. Ogledala i etrurske ciste od bronz, nađene u velikom broju u Prenesti, etrursko-latinskom gradu, imaju pored etrurskih natpisa urezane latinske natpise. Čuvena fikoronska cista, na kojoj su svuda okolo urezane — savršeno vešto — scene koje opisuju legendu o Argonautima, ima na donjem delu drške svog poklopca ove reči koje nam kazuju i ime umetnika i ime darodavca:

132 C. I. L. I², 3=XIV, 4125=Dessau, 8561=Ernout, 1.

Dindia Macolnia fileai dedit. Novios Plautios
med Romai fecid.¹³³

Dindija Makolnija me je dala svojoj ćerki.
Novije Platinije me je napravio u Rimu.

Ova cista potiče iz poslednje četvrtine IV ve-
ka pre n. e. Takvi natpisi nam pribavljaju dra-
gocene polazne tačke za proučavanje latinskog
pisma i jezika.

Nađeni su antički vodiči označeni na rim-
skim metalnim predmetima. Na četiri srebrna
pehara koji su nađeni u Toskani i Vikarelu (ne-
kadašnja **Aquae Apollinares**) nalazi se opis pu-
ta od Kadiksa do Rima.¹³⁴ Na jednom bronza-
nom peharu, otkrivenom u XVIII veku u Wil-
tshire-u inkrustirana slova načinjena od raz-
nobojnog stakla obrazuju imena postaja na za-
padnom delu Hadrijanovog zida.¹³⁵ Jedan emaj-
lirani bronzani putir, nedavno otkriven u Ami-
jenu, ima sličan natpis.¹³⁶

Na izvesnom broju staklenih vaza nalaze se
oznake radionica. Kad kada su predstavljene
scene praćene imenima predstavljenih ličnosti
ili spomenika. Staklena vaza nađena u blizini
Šamberija predstavlja četiri para gladijatora s
naznačenjem njihovih imena.¹³⁷ Mnoga druga
umetnička dela često imaju zanimljive natpise
kao što je to naročito slučaj sa mozaicima.

133 C. I. L. I², 561=XIV, 4112=Dessau, 8562=Ernout,
53=Ritsch, pl. I. A.

134 C. I. L. XI, str. 496.

135 C. I. L. VII, 1291.

136 J. Heurgon, Comptes rendus de l' Academie des
Inscriptions et Belles Lettres 1949, str. 125.

137 C. I. L. XII, 5696, 32=Dessau, 5137. Staklarima ne
kih rimskih provincija dopadalo se da predstave na
svojim vazama borbu gladijatora i trke s kolima:
imena gladijatora i kočijaša često su ovde bila na
pisana. Up. H. Schuermans, Verre á course de cha-
rs de Courvin, u Annales de la Societe Arch. de
Namur, t. 20, Namur 1893.

Na rimskom oružju pronađe se ponekad ime vojnika kome je oružje pripadalo, oznaka njegove čete i legije. Natpisi na oružju su izvedeni tačkastim ubodima. Olovne kuglice od pračke *glandes plumbeae*, imaju često plastična slova, složena tako da daju imena boraca, njihovog zapovednika ili ponekad pogrдне reči protiv neprijatelja. Na tegovima i merama zabeležena je osnovna mera kojoj su oni prilagođeni, ime magistrata koji je izvršio proveru, mesto gde je ovo izvršeno i ime vlasnika.¹³⁸ Bronzane ili olovne ogrlice pričvršćene o vrat robova nosile su ime i adresu vlasnika kome je trebalo vratiti odbeglog roba.

Natpise na rimskim tesserima, čija je upotreba bila različita, a ponekad još uvek nejasna, možemo samo ukratko da opišemo. *Tesserae* su bili predmeti od metala, slonove kosti ili drveta manjih dimenzija, različitog oblika, a neke od ovih vrsta su mogli sopstvenicima da posluže u razne korisne svrhe; izdavane su kao što mi danas izdajemo karte. Bilo je tesera za dodeljivanje žita, vina, ulja ili novca.¹³⁹ Tesserima se ulazilo u pozorište. Pogrešno nazvane tesere gladijatora su izduženi četvorougao ni komadi od kosti ili od slonovače s drškom ili udubljenjem na jednom kraju. Natpis se nalazio s obe strane gde je pisalo ime roba ili oslobođenika u nominativu, ime njegovog gospodara ili zaštitnika u genitivu i glagol *spectavit* skraćen sa SP, SPF, SPECT, i ime konzula te godine. Ove tesere su ustvari pričvršćivali finansijski kontrolori na vreće s novcem.¹⁴⁰

138 Dessau, 8627 do 8641.

139 Up. D. Van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plébe romaine sous l'Empire*, Geneve 1939.

140 Up. izlaganje u knjizi: R. Herzog, *Tesserae nummulariae, aus der Geschichte des Bankwesens im Altertum*, Gizen 1919.

Tesere gostovljublja bile su zaloge prijateljstva koje je stvoreno između dve osobe: sastojale su se iz dva jednaka predmeta međusobno povezana na kojima su bila imena onih koji su međusobno povezani gostoprimstvom. Videli smo da su na isti način patronatske table stvarale veze gostoprimstva i uzajamne zaštite između pojedinaca i nekog grada. *Tesserae lusoriae* služile su za igru i imale su ispisane šifre i reči koje su nagoveštavale uspeh, gubitak, podvalu. Ploče na kojima se igralo ovim tesserama (*tabulae lusoriae*) ukrašene su crno-belim poljima. U njihova polja bila su upisana slova koja spojena u reči čine ponekad samu igru.

Do sada se uramljeni medaljoni-koturi od bronze koji su sa obe strane imali reljefni crtež a ivicu pojačanu i udvostručenu kružnom brazdom — odakle i potiče njihovo ime — smatrani za žetone (*tantuze*) ili predmete za kockanje. Alföldy vidi danas u njima pseudo-novac kovan povodom nove godine i davan tom prilikom kao dar¹⁴¹ od strane predstavnika rimske aristokratije koja je u tome našla sredstvo da izrazi svoje potajno neprijateljstvo prema hrišćanstvu cara. Ma šta to bilo, na ovim tesserima bile su prikazane scene nekih igara, najčešće cirkuskih. Na brojnim primercima nastalim od sredine IV do sredine V veka n. e. pojavljuje se monogram koji se sastoji od velikog slova P na čijem se vrhu nalazi jedna, a češće dve ili tri horizontalne crte. Slovo je ponekad obrnuto. H. J. Marrou je sjajno razrešio zagonetku postavljenu ovim monogramom koji se podjednako javlja na *tabulae lusoriae* i na epitafima. On ga je razvio u oblik **p(alma) e(t) l(aurus)**. Palma i

141 A. Alföldy, Die Kontornnieten, ein verkanntes Propagandamittel der stadtrömischen heidnischen Aristokratie in ihrem Kampfe gegen das christliche Kaisertum, Budimpešta 1943, 2 vol.

i lovorov venac podsećaju, u stvari, na pobedu u igrama, jer su i inače oni bili nagrada pobedniku. Taj monogram služio je, dakle, sasvim prirodno, kao želja dobrog predskazivanja na ovim porodičnim predmetima kakvi su bili konturni, kao što je i na hrišćanskim epitafima prikazao simbolično pobedu hrišćanstva nad smrću.¹⁴²

Izvesni natpisi uvode nas u svet gatanja i magije. *Sortes* — »sudbine« su bile male drvene ili bronzane pločice ispisane nerazumljivim i uopštenim preporukama; one su korišćene u nekim hramovima gde je bog koga su pitali odgovarao preko hramovnih tumača. Vernik se morao zadovoljiti uopštenim mudrostima onako kako su mu govorili sveštenici.

*Tabellae defixionum*¹⁴³ nisu zavisile od službene religije, već od magijskih postupaka kojima se želi naškoditi neprijatelju ili savladati nepokoreno srce. To su olovne pločice na kojima su urezane formule vraćanja: onaj ko ih je sastavio predaje tako svog protivnika bogovima podzemlja ili nekom demonu pakla. Ove *tabellae* su istovremeno interesantne i sa gledišta istorije religije i sa jezičkog gledišta; latinski koji je upotrebljen je suviše narodski i pokazuje brojne jezičke obrte uzete iz govornog jezika. Uporedi delo A. Audollent-a, *Defixionum tabellae*.¹⁴⁴ Nekoliko fragmenata narodnog karaktera štampano je u skorašnjoj zbirci G. Rohlfs-a. *Sermo vulgaris latinus*.¹⁴⁵ Evo teksta jedne *defixio* nađene u amfiteatru u Kartagini kojoj se neprijatelj jednog borca sa životinjama obraća strašnim silama zla da se razbesne protiv ovoga. Iz-

142 H. I. Marrou, *Palme et laurus*, u *Melanges d'Archéologie et d'Histoire* 58, 1941–1946, str. 109-131.

143 Dessau, 8746 do 8457.

144 Paris 1904.

145 Hale 1951, str. 10.

nad teksta je nacrtan demon sa zmijskom glavom kako drži u desnoj ruci koplje, a u levoj, izgleda munju.¹⁴⁶

... [occi] | dite | exter | minate vulnerate Gallicu, quem | peperit Prima, in ista ora in am | piteatri corona. . . obliga ili pede[s] m[e] | m[br] a sensus me | dulla; obliga Gallicu, quen peperit Prima, ut | neque ursu neque tauru singulis plagis oc | cida[tn]eque binis plagis occid[a]t neque ternis | plagis oc[ci]dat tauru ursu; per nomen | dei vivi omnipotentis ut perficeatis; iam iam | cito cito; allidat illu ursus et vulneret illu.

... ubijte, iskasapite, ranite Galika koga je rodila Prima, smesta, u krugu amfiteatra... veži njegova stopala, njegove udove, njegova čula, njegov mozak, veži Galika koga je rodila Prima, tako da ne ubije medveda ni vuka jednim udarcem, ni sa dva udarca, ni sa tri udarca. U ime živih svemoćnih bogova uslišite moju molbu, sad, sad, brzo, brzo, da ga medved obori i rani«...

Čoveku se čini da još uvek oseća dah mržnje onoga koji je uzeo ovu kletvu. Borci sa životinjama, gladijatori, vozači dvokolica kao i njihovi konji su bića koja se najčešće pominju na ovim tablama. Gonjen strašću za igrom Rimljanin pokušava da prouzrokuje patnju i smrt kao predstavnika partija ili protivničkih strana. U to vreme duboko se verovalo u efikasnost dejstva ovog magijskog postupka. Pod Tiberijem Pison je bio optužen da je pribegao tome da bi se oslobodio Germanika. Kod njega je nađeno, priča se, **nomen Germanici plumbeis insculptum**, ime Germanikovo urezano na olovnim pločicama.¹⁴⁷

146 Audollent, no. 247=Dessau, 8755.

147 Tacit, Annales, II, 169.

ZAKLJUČAK

Pregled različitih vrsta natpisa koje smo vam predočili dovoljno pokazuju njihovu raznovrsnost. Međutim, u okviru svake kategorije sastav natpisa podređen je, kao što smo videli, izvesnom broju opštih pravila. Pod ovim uslovima, kad dođemo do nekog natpisa koji je nepotpun, oštećen, ili delimično izbrisan, često je moguće, zahvaljujući poznavanju tih pravila, da se popune uništena slova. Rad na restituciji nije najnezanimljiviji deo posla epigrafičara. Pre svega, razume se da je potrebno da se prebroje u svakom redu slova koja nedostaju upoređujući širinu praznine sa veličinom slova u natpisu. Naravno, različite dimenzije pojedinih slova čine da je ovo izračunavanje samo približno. Posle ovog poznavanje epigrafskih pravila, poznavanje natpisa sličnih ovome koga proučavamo, obrta i formula koje su tu upotrebijene — dozvoljava, u većini slučajeva, da se sa sigurnošću popune praznine u tekstu. Ali dok je poneka restitucija sasvim pouzdana (recimo, kada je u nekom natpisu tačno datiranom drugim putem, dopune praznina u titulaturi nekog imperatora), dotle drugi postižu samo veći ili manji stepen verovatnoće: vrlo često, praznine i način sastavljanja su takvi, da je više rešenja podjednako prihvatljivo. Treba, dakle, raditi oprezno i predložena rešenja prihvatiti samo kao manje ili više verovatno.

Ništa ne može bolje da nagradi napore epigrafičara nego kad otkrije deo koji nedostaje natpisu koji je pročitao i utvrdio da se natpis na pronađenom fragmentu poklapa sa restitucijom koju je bio predložio. Neki nalazi, ipak traže opreznost. Tako, posmatrana pohvala jedne rimske matrone nazvana **Laudatio Turiae** poznata nam je sa nekoliko fragmenata koji su otkriveni jedan za drugim¹⁴⁸ i još uvek ima nepotpunih delova. Novi fragment — sedmi po redu — koga je našao A. E. Gordon u magacinu Muzeja Terme popunjava osam redova do tada nepotpunih i daje sedam slova jednog reda od koga nije postojalo ništa.¹⁴⁹ Ovo otkriće pokazuje, dakle, da ni Momsenova ni Volmerova restitucija nije u celini bila verna originalu, jer su i jedan i drugi, da bi dopunili kraj ovih osam redova, uspeli da nađu samo jednu tačnu dopunu. Voditi računa što je moguće više o slovima koja nedostaju i samo skromno predložiti hipoteze koje su same po sebi ipak samo verovatne i moguće, to su principi koje je dobro da ima na umu svaki istraživač.

148 C. I. L. VI. 1527, 31670, 37053=Dessau, 8393. Up. M. Durry, *Eloge funèbre d'une matrone romaine*, izd. Bude, Paris 1950.

149 Up. A. E. Gordon, u *American Journal of archaeology*, LIV, 3, juli 1950. str. 223—226.

KRATKA BIBLIOGRAFIJA

Umesto da damo opštu bibliografiju koja bi, u delu ovakvih razmera, ostala neizbežno nekompletna i imala karakter suvog nabiranja, više smo voleli da pomenemo u srazmeri s našim izlaganjem i sa sadržinom samog teksta, interesantna dela koja se odnose na pitanja koja ispituje; spomenuli smo, koliko je moguće, sadašnje publikacije koje same sadrže raniju bibliografiju. Osnova za svaki rad ostaje, naravno, **Corpus Inscriptionum latinarum** čije se publikovanje produžava. Izuzev I i XVI toma podela je geografska. Većini tomova već danas su potrebni suplementi ili im se očekuju indeksi. Od 1870. do 1913. godine **Ephemeris epigraphica** redovno je publikovala nove natpise. Zbirke proučavane po zemljama davale su korisnu dopunu raznim delovima **Corpus-a**. Zar je potrebno da kažemo da treba neprestano pozivati se na svakidašnje oruđe u radu epigrafičara kao što je **Real Encyclopedie Pauly-Wissowa**, **Dictionnaire des Antiquites Daremberg-a**, **Saglio-a** i **Pottier-a**, **Dizionario Epigrafico di Antichita romane** koji su započeli 1886. g. u Rimu **Ettore de Ruggiero** i **G. Cardinali** i čije se publikovanje produžava, **Prosopographia imperii romani saec. I, II, III** **Klebs-a** i **Dessau-a** (3 vol., Berlin, 1897 sq), čije je drugo izdanje koje rade **E Groag** i **A Stein** početo 1933 u toku publikovanja? Studenti će se vrlo brzo sroditi sa ovim neop-

hodnim delima kao i sa pregledom sadržaja i indeksa zbirki natpisa čija je korist ogromna.

Razni časopisi nam dozvoljavaju da se upoznamo sa novim tekstovima koji se pojavljuju na raznim delovima rimskog sveta. *Année épigraphique* koji je osnovao R. Cagnat 1888. g. i publikovao u *Revue archéologique* skoro pola veka, redovno obrađuje epigrafske publikacije koje se odnose na rimsku antiku i donose najinteresantnije nove natpise. Italijanski časopis *Epigraphica* koji se pojavio 1939. godine sadrži bibliografski izveštaj koji se odnosi na grčku i rimsku epigrafiku. U jednom članku s naslovom: Dvadeset godina studija na latinskoj epigrafici (*Memorial des Etudes Latines*, Paris 1943, p. 481 sq) A. Merlin je probrao opšte nalaze izvršene od 1920. g.

II Internacionalni Kongres grčke i latinske epigrafije koji je održan u Parizu od 15. do 19. aprila 1952. godine pod predsedništvom Louis-a Robert-a omogućio je brojnim naučnicima da iznesu stanje istraživanja i epigrafske publikacije u zemljama.

S A D R Ž A J

Definicija, predmet, proučavanje i kopiranje natpisa — — — — — — — — — —	5
Latinsko pismo — — — — — — — — — —	13
Lična imena — — — — — — — — — —	22
»Cursus Honorum« — — — — — — — — — —	34
Carska titulisanja — — — — — — — — — —	51
Razne vrste natpisa — nadgrobni spomenici — —	59
Posvete božanstvima — — — — — — — — — —	71
Počasni natpisi — — — — — — — — — —	78
Natpisi koji su urezani na zgradama — — — — —	83
Javni i privatni spisi — — — — — — — — — —	95
Natpisi na raznim predmetima — — — — — — — — — —	105
Zaključak — — — — — — — — — —	115
Kratka bibliografija — — — — — — — — — —	117

Štampa »Proleter« Vukovar 1971.